

વર્ષ ૨૨ અંક ૪, સળંગ અંક ૮૧ ઓક્ટોબર-ડિસેમ્બર, ૨૦૧૭

વિચાર

‘અળ્લ અધિકાર’, ‘રાઈટ ટૂ એજ્યુકેશન (આર.ટી.ઈ.)’, ‘એનઆરઈજીએ (નરેગા)’, ‘સામાજિક સુરક્ષા’ પર ભારત સરકારના નાણા મંત્રાલય ઢ્વારા ‘નાગરિક સમાજ સંગઠનો’ (સીએસઓ) સાથે બજેટ-પૂર્વ બેઠક પરામર્શ

યૂરોપીય સંઘ

અન્નતિ
UNNATI

સંપાદકીય	3
■ ભારત સરકારના નાણાં મંત્રાલય દ્વારા નાગરિક સમાજ સંગઠનો (સીએસઓ) સાથે બજેટ-પૂર્વ બેઠક પરામર્શ	4
■ માહિતી અધિકાર અધિનિયમ હેઠળ સક્રિય પણે માહિતી જાહેર કરવી અને સાર્વજનિક સેવાઓ	13
■ ક્યાં છે આપણાં ગરીબ લોકો?	17
■ આપણા હાથ, આપણું ભવિષ્ય	20
■ વિકલાંગ વ્યક્તિ અધિકાર અધિનિયમ ૨૦૧૬ - એક ગંભીર ચિંતન	22
■ સુપ્રીમ કોર્ટ દ્વારા વિકલાંગ બાળકો માટે અલગ શાળાનું સૂચન સમાનતા અંગેના કાયદાઓનો ભંગ: સમાવેશક શિક્ષણ આડે અવરોધ	25
■ સંદર્ભ સાહિત્ય	27

સરકાર (જીઓ) અને બિન-સરકારી સંગઠનો (એનજીઓ)નો સહયોગ:

સહભાગિતા અને પ્રતિવાદના મુદ્દાઓ

સરકાર અને બિન-સરકારી સંગઠનો વચ્ચેનો સહયોગ એ વહીવટી તંત્ર અને લોકશાહી પરંપરામાં નાગરિક ભાગીદારીનો એક મજબૂત માપદંડ છે. આ સહકારને સુદ્રઢ કરવા માટે વર્ષોથી દેશની સરકાર દ્વારા પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે. નાણાં મંત્રાલયની પરંપરા પ્રમાણે તે બજેટ સત્ર પહેલાં સૂચનો મેળવવા માટે બિન-સરકારી સંગઠનોના પ્રતિનિધિઓને આમંત્રણ પાઠે છે. આ પરંપરા તંદુરસ્ત વાતાવરણનું સર્જન કરે છે અને સહયોગને આગળ ધપાવવા માટે વિશ્વાસનું નિર્માણ કરે છે. તા. 6 ડિસેમ્બર, 2017ના રોજ આ સલાહકારી બેઠક યોજાઈ હતી. પ્રત્યેક સરકારે બિન-સરકારી સંગઠનોની ભૂમિકા સ્વીકારી છે. 2002માં તત્કાલિન વડાપ્રધાન શ્રી અટલબિહારી વાજપેયીએ આ યોગદાનનો સ્વીકાર કરીને સંસ્થાકીય સુધારા માટે સંમતિ દર્શાવી હતી. જુલાઈ 2007માં બિન-સરકારી સંગઠનો માટેની રાષ્ટ્રીય નીતિ ઘડવામાં આવી હતી, જેને કેબિનેટ દ્વારા મંજૂરી આપવામાં આવી હતી. 11મી પંચવર્ષીય યોજનાના દસ્તાવેજમાં રાષ્ટ્રીય વિકાસમાં બિન-સરકારી સંગઠનોની ભૂમિકાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો. 2008માં દ્વિતિય વહીવટી સુધારા સમિતિએ બિન-સરકારી સંગઠનોના મહત્વનો ઉલ્લેખ કરીને તેને 'સામાજિક મૂકી: એક સહિયાઈ ભવિષ્ય' ગણાવ્યું હતું. તત્કાલિન યોજના આયોગ દ્વારા એનજીઓ દર્પણ પોર્ટલ રચવામાં આવ્યું હતું. પહેલી જાન્યુઆરી, 2015થી આ આયોગનું સ્થાન નીતિ આયોગે લીધું છે. નીતિ આયોગે પણ સ્વીકાર્યું છે કે, 'એનજીઓ સરકારના પ્રયત્નો મારફત દેશના વિકાસમાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે'.

હવે, અહીં પ્રશ્ન એ છે કે સરકાર અને બિન-સરકારી સંગઠનોના સહયોગ બાબતે ચિંતા શા માટે ઉદ્ભવી છે. બિન-સરકારી સંગઠનોની ઓળખને લગતાં ઘણાં વણઉકલ્યાં સંરચનાત્મક કારણો જવાબદાર છે. એનજીઓના સંચાલન, વિષય, કાર્યક્ષેત્ર, રચના વગેરે બાબતે ભિન્નતા પ્રવર્તે છે. બિન-સરકારી સંગઠનોને વ્યાપક સ્તરે આ પ્રમાણે વિભાજિત કરી શકાય: (1) નાના સમુદાયો આધારિત સંગઠનો, જેમ કે મહિલા મંડળ, યુવા મંડળ, સ્થાનિક રમત-ગમત અને પુસ્તકાલયની પ્રવૃત્તિ, (2) ધાર્મિક સંસ્થાઓ જેમ કે મંદિર, મસ્જિદ, ચર્ચ, ગુરુદ્વારા, અન્ય ધાર્મિક સંસ્થાઓ વગેરે દ્વારા પ્રોત્સાહિત સંસ્થાઓ, (3) પ્રાથમિક સ્તરે તકનીકી શિક્ષણ પૂરું પાડતાં શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ, (4) 'ભારતીય ક્રિકેટ કન્ટ્રોલ બોર્ડ' (બીસીસીઆઇ) જેવી મોટી સંસ્થાઓ તથા 'ભારતીય પોસ્ટ ટ્રસ્ટ' તથા હોસ્પિટલો, (5) વિકાસલક્ષી એનજીઓ, તેમાં પણ વિભિન્ન પ્રકારો જોવા મળે છે - રચનાત્મક કાર્યો, ક્ષમતા વર્ધન, લોક આંદોલન કે સામાજિક આંદોલન વગેરે.

સપ્ટેમ્બર, 2016માં સેન્ટ્રલ બ્યુરો ઓફ ઇન્વેસ્ટિગેશન (સીબીઆઇ)એ સુપ્રીમ કોર્ટને જણાવ્યું કે, ભારતમાં આશરે 31 લાખ બિન-સરકારી સંગઠનો નોંધણીકૃત છે, જેમાંથી 8-10 ટકા એનજીઓ જ તેમનાં ખાતાંને સાંવિધિક પ્રાધિકારી પાસે દાખલ કરાવે છે. સુપ્રીમ કોર્ટે એવો અર્થ તારવ્યો કે બિન-સરકારી સંગઠનોને 'આડેઘડ' ભંડોળ મળે છે અને તેઓ 'બેજવાબદાર' છે. સર્વોચ્ચ અદાલતે એનજીઓ દ્વારા કરવામાં આવેલાં ઉપયોગી પ્રયોજનો સામે પણ સવાલ ઊઠાવ્યો. જોકે, કઈ શ્રેણીનાં બિન-સરકારી સંગઠનો પર પ્રશ્ન ઊઠાવાઈ રહ્યો છે તે સ્પષ્ટ નથી. એ સમજવું જરૂરી છે કે બિન-સરકારી સંગઠનનું નિર્માણ નોંધણી દ્વારા કરવામાં આવે છે, પરંતુ તેના સમાપન માટે કોઈ સ્પષ્ટ પ્રક્રિયા નથી. ડિસેમ્બર, 2016માં જ્યારે ગૃહ મંત્રાલયે 20,000 એફસીઆરએ નોંધણી રદ કરી, ત્યારે આશરે 200 કેસના નાવિન્યીકરણ માટે અપીલ કરાઈ, તે સિવાય કોઈએ વાંધો ન ઊઠાવ્યો. આ સૂચવે છે કે મોટાભાગનાં બિન-સરકારી સંગઠનોએ કામગીરી બંધ કરી દીધી છે.

હવે બિન-સરકારી સંગઠનોની વિવિધ શ્રેણીઓ અને કામગીરી માટેની વિશિષ્ટ જોગવાઈ બનાવીને એનજીઓના વહીવટમાં સુધારો કરવાનો સમય પાકી ગયો છે, જેથી તમામ પ્રકારનાં બિન-સરકારી સંગઠનોને એક જ હરોળમાં સામેલ ન કરી શકાય. તેને સલાહકાર તરીકે તૈયાર કરવું જોઈએ. સાથે જ એ મુદ્દો સ્વીકારવો પણ જરૂરી છે કે જીઓ-એનજીઓના સહયોગમાં સરકારનાં કાર્યોમાં એનજીઓ સમર્થન અને સહાયક બનતી હોવા ઉપરાંત સરકારી કાર્યક્રમોમાં કામગીરી ન કરવી, ભ્રષ્ટાચારના મુદ્દા, પર્યાવરણના પ્રશ્નો, માનવ અધિકારોનું ઉલ્લંઘન, સામાજિક ન્યાય વગેરે ક્ષેત્રે ધ્યાન આકર્ષિત કરવાની કામગીરીને સામેલ કરવી જોઈએ. કદાચ, બિન-સરકારી સંગઠનોનાં કાર્યોના પ્રકારના આધારે વિવિધ વૈધાનિક જોગવાઈઓ તૈયાર કરવાની જરૂરિયાત છે - જેમ કે, કાર્યક્રમોના અમલમાં સરકારને સહયોગ, તાલીમ અને અનુસંધાન કરવું, જાહેર હિત અને માહિતીના અધિકાર હેઠળ અરજ દાખલ કરવી, સામાજિક ન્યાય માટે અભિયાન અને નીતિગત સુધારાની માગણી વગેરે. બિન-સરકારી સંગઠનોના વિરોધ (પ્રતિવાદ)ને સરકાર-વિરોધી ન માનવો જોઈએ. વર્તમાન સરકારે અવાજ ઊઠાવવા માટે પોતાના નાગરિકો અને સમુદાયોને 'આમંત્રિત-પરામર્શી સ્થાન' પૂરું પાડવું જોઈએ, જેથી લોકોની સહભાગિતાને વેગ મળશે અને પ્રતિવાદ ઘટશે.

(આ લેખની કેટલીક વિગતો ઇકોનોમિક એન્ડ પોલિટિકલ વીકલી, 21મી જાન્યુઆરી, 2017માં પ્રકાશિત ડો. રાજેશ ટંડનના લેખમાંથી લેવામાં આવી છે) ■

ભારત સરકારના નાણાં મંત્રાલય દ્વારા નાગરિક સમાજ સંગઠનો (સીએસઓ) સાથે બજેટ-પૂર્વ બેઠક પરામર્શ

6 ડિસેમ્બર, 2017, નવી દિલ્હી

‘અન્ન અધિકાર અભિયાન’ (રાઇટ ટુ ફૂડ કેમ્પેઇન)

- કવિતા શ્રીવાસ્તવ

સંયોજક, ‘રાઇટ ટુ ફૂડ કેમ્પેઇન’ (ખાદ્ય અધિકાર અભિયાન), સંચાલન સમિતિ (સચિવાલય)

8-5 નિઝામુદ્દીન (પશ્ચિમ), નવી દિલ્હી, ફોન: 011-29849563, વેબસાઇટ: www.righnofoodcampaign.in

તાજેતરમાં જ ‘ગ્લોબલ હંગર ઇન્ડેક્સ’ (જીએચઆઇ 2017) દ્વારા ફરી એક વાર એ હકીકત પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે કે ભૂખ અને કુપોષણની બાબતમાં ભારતની સ્થિતિ ચિંતાજનક છે. બાળકોમાં કુપોષણના વ્યાપમાં થોડો ઘટાડો જરૂર નોંધાયો છે, પરંતુ, સર્વાંગી વિકાસ રૂંધાવાનો (સ્ટન્ટિંગ) અને અન્નના બગાડનો દર હજી ઘણો ઊંચો છે. તેની સામે સુધારાની ગતિ ઘણી જ ધીમી છે.

બજેટ 2018માં પોષણ તથા ખાદ્ય સુરક્ષાને પ્રાથમિકતા આપવામાં આવશે અને આ વર્ષોમાં જણાવવામાં આવેલી ઘણી અડચણોને દૂર કરશે તેવી અપેક્ષા છે.

‘રાષ્ટ્રીય ખાદ્ય સુરક્ષા અધિનિયમ’ (એનએફએસએ) પસાર થયો તેને ત્રણ વર્ષ કરતાં વધુ સમય વીતી ચૂક્યો છે, પરંતુ તેને તાજેતરમાં જ તમામ રાજ્યોમાં અમલી કરવામાં આવ્યો છે. જોકે, અધિનિયમનું પૂર્ણરૂપે અમલીકરણ કરવા માટે હજી લાંબી મજલ કાપવાની છે. એનએફએસએનો અધિકાર સુનિશ્ચિત કરવાથી લોકોને થોડી રાહત જરૂર મળશે, પરંતુ આ અંગે અન્ય ઉપાયો પર ધ્યાન આપવું પણ જરૂરી છે. એનએફએસએને પૂર્ણરૂપે અમલી બનાવવા માટે પીડીએસ, એમઓએમએસ, આરસીડીએસ તથા માતૃત્વના મળવાપાત્ર લાભો સહિત અધિનિયમના તમામ ઘટકો માટે બજેટની પૂરતી સહાયતા મળી રહે તે જરૂરી છે.

અત્રે ઉલ્લેખનીય છે કે વિવિધ ખાદ્ય યોજનાઓનો લાભ મેળવવા માટે આધાર સાથે સંકળાવાનો આદેશ જરૂરિયાતમંદ લોકો માટે મુશ્કેલીરૂપ બની રહ્યો છે. યોજનાઓ સુધીની પહોંચમાં સુધારો કરવાને સ્થાને આધારના અભાવ કે આધારની બાયોમેટ્રિક પ્રમાણનની (એબીબી) પ્રણાલિની નિષ્ફળતાને કારણે કેટલીક જરૂરિયાતમંદ વ્યક્તિઓને લાભથી વંચિત રાખવામાં આવે છે. અમે અનુરોધ કરીએ છીએ કે બજેટનો ઉપયોગ તમામ કલ્યાણકારી યોજનાઓમાંથી આધારને દૂર કરવા માટે તથા ભારતની પ્રજાને એવી ખાતરી પૂરી

પાડવાના અવસરસ્વરૂપે કરે કે તેમના મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવશે નહીં.

ખાદ્ય સુરક્ષાની રક્ષાને લગતા કેટલાંક સૂચનો આ પ્રમાણે છે:

એનએફએસએ-પીડીએસ

1. એનએફએસએના મળવાપાત્ર લાભમાં મોટા અનાજ (બાજરી, જુવાર વગેરે) એક વિકલ્પ તરીકે સામેલ છે, પરંતુ આ લાભ મોટાભાગનાં સ્થળોએ આપવામાં આવતો નથી. બજેટમાં બાજરીની ખરીદી અને પીડીએસના માધ્યમથી કિલોદીઠ એક રૂપિયામાં તેના વિતરણ માટે પૂરતી જોગવાઈ કરવી જોઈએ (જે અધિનિયમમાં નિર્ધારિત છે).
2. કઠોળના વધતા ભાવોને કારણે લોકોમાં તેનો વપરાશ (જે પહેલેથી જ ઓછો હતો) નોંધપાત્ર રીતે ઘટી ગયો છે. આપણા દેશમાં કઠોળ એ પ્રોટિનનો મહત્વનો સ્ત્રોત છે. આથી, કઠોળને સબસિડી સાથે પીડીએસમાં આવરી લેવા જોઈએ.
3. ત્રણ કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો (પુડુચેરી અને ચંદીગઢ)માં પીડીએસમાં રોકડ હસ્તાંતરણ (ટ્રાન્સફર) શરૂ કરવાની પ્રાયોગિક પહેલના અમલમાં ગંભીર સમસ્યાઓ જોવા મળી રહી છે. આ અનુભવના આધારે સરકારે એક વિરામ લેવો જોઈએ અને ડીબીટી પર બિનજરૂરી ધ્યાન આપવાને બદલે પીડીએસને મજબૂત કરવાની દિશામાં પગલાં ભરવાં જોઈએ.

એનએફએસએ - માતૃત્વના મળવાપાત્ર અધિકારો (યોગ્યતા)

1. એનએફએસએ તમામ ગર્ભવતી મહિલાઓને સાર્વત્રિક માતૃત્વનો અધિકાર પ્રદાન કરે છે. જોકે, પ્રધાનમંત્રી માતૃત્વ વંદના યોજના (પીએમએમવીવાય)નું કવરેજ ફક્ત એક જીવિત જન્મ પૂરતું સીમિત છે, અને તે પણ ફક્ત 5000 રૂપિયા. એટલું જ નહીં, આ યોજનાને હજી સ્થાનિક ધોરણે લાગુ કરવી બાકી છે. પ્રત્યેક દિવસના વિલંબને કારણે હજારો મહિલાઓ તથા બાળકોને તેમના અધિકારથી વંચિત રાખવામાં આવે છે.

2. જો માતૃત્વના મળવાપાત્ર અધિકારની યોજનાને પ્રજાના સૌથી વંચિત વર્ગો સુધી પહોંચાડવી હોય, તો તેને સાર્વત્રિક તથા બિનશરતી બનાવવી જોઈએ. વય, બાળકોની સંખ્યા તથા અન્ય શરતોના પ્રતિબંધને કારણે વંચિત વર્ગની મોટાભાગની મહિલાઓ આ યોજનાનો લાભ મેળવી શકતી નથી.
3. સાર્વત્રિક માતૃત્વ અધિકાર યોજનામાં વિકલાંગ ગર્ભવતી મહિલાઓને જરૂરી સહાય પૂરી પાડવા માટે ખાસ જોગવાઈ કરવી જોઈએ.

સુગ્રથિત બાળ વિકાસ સેવા (આઈસીડીએસ) યોજના

1. આઈસીડીએસનું સાર્વત્રિકરણ કરવા માટે શહેરી ઝૂંપડપટ્ટી, આદિવાસી અને પર્વતીય વિસ્તારોમાં આંગણવાડી કેન્દ્રો (એડબલ્યુસી)ની સંખ્યા વધારવી જરૂરી છે.
2. પૂરક પોષણ માટેના ખર્ચના માપદંડોમાં તાજેતરમાં છ વર્ષ કરતાં વધુ સમય પહેલાં જ સુધારો કરવામાં આવ્યો છે. આ નવા નિયમોને ધ્યાનમાં રાખીને પૂરતા બજેટની ફાળવણી કરવી જોઈએ. આ સિવાય, હાલના બજાર મૂલ્યોને ધ્યાનમાં રાખીને મૂલ્યના માપદંડોમાં વર્ષમાં ઓછામાં ઓછો એક વાર સુધારો થવો જોઈએ.
3. આ ઉપરાંત, આ તમામ એકમ ખર્ચના ફુગાવા-સૂચકાંકનો સિદ્ધાન્ત નિયમિતપણે બજેટમાં લાગુ કરવો જોઈએ.
4. આઈસીડીએસ સુધારણા માટે અંદાજપત્રીય જોગવાઈ કરવી જોઈએ, બીજા કાર્યકર્તા માટેનો ખર્ચ, પુનર્ગઠિત આઈસીડીએસ હેઠળ સૂચિત ઓછામાં ઓછા પાંચ ટકા આંગણવાડી કેન્દ્રોને વિસ્તારિત સમય સાથે ઘોડિયાંઘરોમાં પરિવર્તિત કરવામાં આવી રહ્યા છે.
5. મહિલાઓનાં જૂથો માટે બજેટ સહાયતા પૂરી પાડવી અને સ્થાનિક/વિકેન્દ્રીત સંપાદન અને આઈસીડીએસમાં પૂરક પોષણની જોગવાઈ માટેના ઉત્પાદન માટે માર્ગદર્શિકા જારી કરવી.
6. આઈસીડીએસ કાર્યકર્તાઓને વિકલાંગતા પ્રત્યે સંવેદનશીલ કરવા માટે બજેટની જોગવાઈ કરવી.
7. આંગણવાડી કેન્દ્રોના નવિનીકરણ માટે વિશેષ અંદાજપત્રીય જોગવાઈ કરવી જોઈએ. એનએફએસએની કલમ 5(2) અનુસાર, 'દરેક આંગણવાડીમાં ભોજન, પીવાના પાણી અને સ્વચ્છતાની સુવિધા હશે'. પરંતુ, મોટા ભાગના આંગણવાડી કેન્દ્રોમાં આ સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ નથી. આ સુનિશ્ચિત કરવા માટે એક-વાર (વન-ટાઇમ)ના બજેટની જોગવાઈ હોવી જોઈએ તથા નિયમિત પુરવઠા અને જાળવણી માટે નિયમિત જોગવાઈ હોવી જોઈએ.
8. નવા જાહેર કરાયેલા રાષ્ટ્રીય પોષણ મીશનનો બજેટ પ્રભાવ શું છે તે હજી પણ સ્પષ્ટ નથી. આ તમામ યોજનાઓ અને કાર્યક્રમોને કાર્યરત કરવા માટે પૂરતાં સંસાધનો હોવાં જરૂરી છે, જેની

બજેટ પ્રક્રિયા દ્વારા ફાળવણી થવી જોઈએ.

મધ્યાહન ભોજન યોજના (એમડીએમએસ)

1. આઈસીડીએસના મામલે, ખાદ્ય ફુગાવાના વાસ્તવિક દરને પ્રતિબિંબિત કરવા માટે એમડીએમએસમાં પૂરતી રકમની ફાળવણી કરવી જોઈએ.
2. એમડીએમએસ માટે ખર્ચના માપદંડો સુધારવા જોઈએ, જેથી ઇંડા, ફળો વગેરે જેવી પૌષ્ટિક ચીજવસ્તુઓને ભોજનમાં સામેલ કરી શકાય અને સાથે-સાથે રસોઈયાને ચૂકવણી કરવા માટે બહેતર જોગવાઈ કરી શકાય.

સામાજિક સુરક્ષા પેન્શન

1. એનએફએસએની કલમ 31 પ્રમાણે - 'ખાદ્ય અને પોષણ સુરક્ષાને વેગ આપવા માટે કેન્દ્ર સરકાર, રાજ્ય સરકારો તથા સ્થાનિક સત્તાતંત્રોએ અનુસૂચિ-3માં નિર્દિષ્ટ ઉદ્દેશ્યોને સતત હાંસલ કરવા માટેનો પ્રયત્ન કરવાનો રહેશે'. સરકારે આ ક્ષેત્રે કાર્યવાહી હાથ ધરવી જોઈએ. શરૂઆતરૂપે, પેન્શનને લગતી જોગવાઈઓ માટે પૂરતું પેન્શન ઉપલબ્ધ કરાવવા માટે વર્ષ 2017-18થી બજેટની જોગવાઈ કરવાની કામગીરી શરૂ કરવામાં આવી છે.
2. એનએફએસએની કલમ 3(2) (ડી)ની અનુસૂચિ-3માં અન્ય બાબતોની સાથે જણાવવામાં આવ્યું છે કે ખાદ્ય સુરક્ષાના ભાગરૂપે - વરિષ્ઠ નાગરિકો, વિકલાંગ વ્યક્તિઓ તથા એકલ નારીઓ (સિંગલ વિમેન) માટે પૂરતા પેન્શનની જોગવાઈ કરવામાં આવશે. આ ઉપરાંત લઘુત્તમ મજૂરી અને ખર્ચ માપદંડ સાથે સંકળાયેલું પેન્શન સુનિશ્ચિત કરે તેવી બજેટ જોગવાઈ શરૂ કરવાની જરૂર છે.

પારદર્શીતા અને ઉત્તરદાયિત્વ

1. એનએફએસએમાં પારદર્શીતા અને ઉત્તરદાયિત્વની જોગવાઈઓના સંચાલન માટે પૂરતી બજેટ જોગવાઈ હોવી જોઈએ, જેમાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે:
 - અ. સામાજિક હિસાબ-તપાસણી (સોશ્યલ ઓડિટ)
 - બ. રાજ્ય ખાદ્ય પંચની સ્થાપના, જીઆર અધિકારી માટેની તાલીમ, જીઆર જોગવાઈઓ અંગે જાગૃતિ ફેલાવવા માટે સાધન સહિત ફરિયાદ નિવારણ.
 - ક. રેકોર્ડ્ઝનું ડિજિટલાઇઝેશન/પારદર્શીતા
 - ડ. સતર્કતા સમિતિ

ખાદ્ય ઉત્પાદન વધારવા માટે ખેડૂતોને સહયોગ પૂરો પાડવા માટે દરમિયાનગીરી (કાર્યક્રમ)

1. મહિલા ખેડૂતોને ધ્યાનમાં રાખીને નિર્વાહ ભોજન-ઉત્પાદક ખેડૂતો

- માટે મજૂરોના ખર્ચ અને રોકાણ લાગત ખર્ચ માટે બજેટ સહાયતા.
2. નાના અને સીમાંત ખેડૂતો, ભાડાપટ્ટે જમીન મેળવનારના કવરેજ અને કિસાન ક્રેડિટ કાર્ડના ભાગીદારો માટે જોગવાઈ કરવી જોઈએ.
 3. સામાજિક સુરક્ષા માટે મહિલા ખેડૂતો તથા ખેત મજૂરી, મીઠાના ક્યારામાં કામ કરનારા અગરિયાઓ, વિકલાંગ ખેડૂતો જેવા વંચિત સમુદાયોની નોંધણી સુનિશ્ચિત કરવા માટે વિશેષ અભિયાન ચલાવવામાં આવે અને કૃષિ સહાયતા સુધીની પહોંચ સુનિશ્ચિત

- કરવામાં આવે.
4. કઠોળ તથા તેલિબિયાને લઘુત્તમ ટેકાના ભાવ પર ખરીદવાની બાંધધરી.
 5. પીડીએસમાં સ્થાનિક સ્તરે ઉત્પાદિત કઠોળ અને ખાદ્ય તેલો પ્રાપ્ય બનાવવાં.
 6. કઠોળ અને ખાદ્ય તેલોના પાકના ઉત્પાદન, ઉત્પાદકતા અને નફાકારકતા વધારીને તેને આયાત પર નિર્ભર નહીં રાખવા માટેના ઉપાયો માટેનાં પગલાં ભરવાં.

‘રાઇટ ટુ એજ્યુકેશન’ (આર.ટી.આઇ) ફોરમ

- અમ્બરીશ રાય

53, સંઘ રચના, લોધી એસ્ટેટ, નવી દિલ્હી 110 003. મોબાઇલ નં. 8800315595

આરટીઇના અમલીકરણનાં વિવિધ પાસાં

ભારત લાંબા સમયગાળાથી કુલ માથાદીઠ આવક (જીડીપી)ના છ ટકા શિક્ષણ પર ખર્ચ કરવા માટે પ્રતિબદ્ધ છે. તે કોઠારી પંચની ભલામણને પગલે યુપીએ અને ભાજપ બંનેનાં ઘોષણાપત્રોમાં સામેલ હતી અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે ભાજપની ઇએફએ કટિબદ્ધતાઓનો એક ભાગ હતી. અલબત્ત, ભારત સતત ઓછો ખર્ચ કરી રહ્યું છે. વાસ્તવમાં ભારત શિક્ષણ પાછળ વૈશ્વિક સરેરાશ કરતાં પણ ઓછો ખર્ચ (જીડીપીના 4.7 ટકા, 2013માં) કરે છે. રાજ્યોને ભંડોળનું હસ્તાંતરણ કર્યા પછી પણ શિક્ષણ પાછળની ફાળવણીમાં વધારો કરવાની જરૂર છે. અમારો અનુભવ છે કે રાજ્ય ફાળવણીમાં કરવામાં આવેલા વધારા છતાં આ અંતર પૂરી શકાયું નથી.

૧. આરટીઇમાં રોકાણ એ ગુણવત્તા અને શિક્ષણમાં રોકાણ છે

વર્તમાન સરકાર શિક્ષણની સતત ઘટી રહેલી ગુણવત્તા અને વિદ્યાર્થીઓના શીખવાના નીચા સ્તરથી ચિંતિત છે. વાસ્તવમાં, ભારતની સરકારી તથા ખાનગી બંને પ્રકારની શાળાઓમાં શિક્ષણની નબળી ગુણવત્તા પણ ચિંતાનું કારણ છે. તે ભારત દ્વારા તેના જનસાંખ્યિકીય વિભાજનનો ફાયદો ઊઠાવવા માટે બંધ બારીને જોતાં સ્પષ્ટ જોખમ બન્યું છે. હવે ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણમાં તાત્કાલિક રોકાણ કરવું જરૂરી છે. અમારી રજૂઆત છે કે ગુણવત્તાપૂર્ણ શિક્ષણની દિશામાં પહેલું પગલું એ સુનિશ્ચિત કરવાનું રહેશે કે ભારતની તમામ શાળાઓ બાળકો માટે વિના મૂલ્યે અને ફરજિયાત શિક્ષણનો અધિકાર અધિનિયમ, 2009 હેઠળ નિર્ધારિત માપદંડોનું પાલન કરે.

જ્યારે તે લાગુ કરવામાં આવ્યો, ત્યારે અધિનિયમની વિવિધ જોગવાઈઓ લાગુ કરવા માટે કોઈ નાણાંકીય નોંધ તેની સાથે જોડાયેલી નહોતી. ઘણી વખત, તમામ માટે સાર્વત્રિક શિક્ષણનો લક્ષ્યાંક પ્રાપ્ત કરવા માટે ફાળવવામાં આવતા ભંડોળની રકમ નક્કી કરવા માટે ગણતરી

કરવામાં આવી હતી. પરંતુ, ફાળવાયેલું ભંડોળ હંમેશા જરૂરી ભંડોળ કરતાં ઓછું જ રહ્યું છે. વર્તમાન અંદાજ અનુસાર, (એસ. બોઝ, પી. ઘોષ અને એ. સરદાના, 2017) આરટીઇના અમલીકરણ પરનો ખર્ચ અસરકારક અમલીકરણ માટેના જરૂરી સંસાધનો કરતાં ઘણો જ ઓછો છે. આ રીતે, પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીદીઠ સાર્વજનિક જરૂરિયાતની સરખામણીમાં બિહારમાં વાસ્તવિક ખર્ચ ફક્ત 31 ટકા છે. તે જ રીતે, ઝારખંડ અને ઓરિસ્સામાં વાસ્તવિક ખર્ચનું પ્રમાણ જરૂરિયાતના 44 ટકા જેટલો છે. મધ્ય પ્રદેશમાં આ દર 52 ટકા છે. ખાસ કરીને ભારતના સૌથી વધુ વસ્તી ધરાવતાં, ગરીબ અને વિકાસની દ્રષ્ટિએ પછાત રાજ્યોમાં આ અંતર વધુ મોટું છે. આથી, શિક્ષણ મૂળભૂત જરૂરિયાતો સંતોષે તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે મોટાપાયે ઉમેરારૂપ રોકાણ કરવું જરૂરી છે. આ અંતર દૂર કરવા માટે એક રોડમેપ અથવા નિશ્ચિત સમય-મર્યાદા ધરાવતી કાર્ય-યોજના તૈયાર કરવી જરૂરી છે. માટે, સરકારે સમય-મર્યાદા જાહેર કરવી જોઈએ અને પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રીકરણનાં લક્ષ્યાંકો પૂરાં કરવા માટે વર્તમાન સંસાધન માટેનું અંતર દૂર કરવું જોઈએ.

પૂરતી સંખ્યામાં તાલીમબદ્ધ અને યોગ્ય શિક્ષકોની પ્રાપ્યતા સુનિશ્ચિત કરવી

આરટીઇ અધિનિયમ અનુસાર, અધિનિયમના પ્રારંભના છ મહિનાની અંદર સરકાર અને સ્થાનિક સત્તા તંત્ર એ સુનિશ્ચિત કરશે કે દરેક શાળામાં વિદ્યાર્થી-શિક્ષકનો નિર્ધારિત દર હોય અને શાળા માટે નિયુક્ત સત્તા તંત્ર એ સુનિશ્ચિત કરશે કે તેના નિયંત્રણ હેઠળની શાળામાં શિક્ષકની ખાલી જગ્યા તેની કુલ સ્વીકૃત સંખ્યાના 10 ટકા કરતાં વધુ ન હોવી જોઈએ. પરંતુ, આરટીઇ કાયદો લાગુ થયાના સાત વર્ષ પછી પણ સરકારી શાળાઓમાં પ્રાથમિક સ્તરે શિક્ષકોની ખાલી જગ્યા 17.51 ટકા છે, અને માધ્યમિક સ્તરે તે 14.78 ટકા છે. આશરે 10 ટકા પ્રાથમિક શાળાઓમાં ફક્ત એક-એક શિક્ષક જ છે. ભારતની જાહેર શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં હજી પણ 10 લાખથી વધુ

કરાર આધારિત શિક્ષકો છે. તેમની સેવા, શરતો, યોગ્યતા અને વેતનના દરમાં વ્યાપક તફાવત હોય છે. આરટીઈ કાયદા અનુસાર આ શાળાઓમાં શિક્ષકોની નિશ્ચિત સંખ્યાની પ્રાપ્યતા સુનિશ્ચિત કરવી જરૂરી છે. જ્યાં સુધી દરેક શાળા શિક્ષક-વિદ્યાર્થીના દરનો માપદંડ હાંસલ ન કરી લે, ત્યાં સુધી કેન્દ્ર તથા રાજ્ય સરકાર - બંનેએ બજેટ ફાળવણી વધારવી જોઈએ.

જોકે, સુયોગ્ય શિક્ષકોની પૂર્તતાને અસર કરતી સમસ્યાઓનો ઉકેલ લાવ્યા વિના આ અંતર દૂર કરવું શક્ય નથી. ઉમેરારૂપ સમય પૂરો પાડવા માટે આરટીઈ અધિનિયમમાં તાજેતરમાં જ સુધારો કરવામાં આવ્યો છે, જેથી આરટીઈ કાયદા અનુસાર તમામ શિક્ષકો લઘુત્તમ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી શકે. આ માટે શિક્ષક તાલીમના હાલના અંતર (સેવા અને પૂર્વ-સેવા - બંને)ને દૂર કરવું અને શિક્ષકોને ઓનસાઇટ સહયોગ પૂરો પાડવો જરૂરી છે.

સરકારી શાળાઓમાં ફરજ બજાવતા શિક્ષકોમાંથી લગભગ 20 ટકા શિક્ષકો બિન-તાલીમબદ્ધ છે અને તાલીમબદ્ધ યોગ્ય શિક્ષકોનો દર લગભગ 2010થી સ્થિર રહ્યો છે (એમએચઆરડી, 2014). સત્તાવાર આંકડાઓ અનુસાર, વ્યાવસાયિક શિક્ષકોનું પ્રમાણ બિહારમાં 52.2 ટકાથી લઈને મહારાષ્ટ્રમાં 99 ટકા (ડીઆઇએસઈ, 2015-16) સુધી છે. તાલીમબદ્ધ શિક્ષકોના અભાવ છતાં, મોટા ભાગની સરકારો દ્વારા શિક્ષકોની તાલીમ માટેના ખર્ચની ઉપેક્ષા કરવામાં આવી રહી છે. તેમાંયે, સંસ્થાગત ક્ષમતા ઊભી કરવામાં મજબૂત રોકાણની સ્થિતિ વધુ ગંભીર છે. શિક્ષક તાલીમ અને પાઠ્યક્રમ વિકાસ સંસ્થાઓ સ્વરૂપે ઊભું કરાયેલી જિલ્લા શિક્ષણ અને તાલીમ સંસ્થાઓ (ડીઆઇઈટી) તેમની ભૂમિકા ભજવવામાં નિષ્ફળ રહી છે.

અભ્યાસના આધારે માલૂમ પડે છે કે 17 ટકા ડીઆઇઈટી પોતાની ઇમારત નથી ધરાવતી, 40 ટકા છાત્રાલયની સુવિધા નથી ધરાવતી, જ્યારે 70 ટકા ડીઆઇઈટીમાં લાઇબ્રેરિયન નથી. કેટલાંક રાજ્યોમાં ફેકલ્ટીના હોદ્દામાં 80 ટકા જગ્યા ખાલી છે. મોટા ભાગની ડીઆઇઈટી એકલવાયાં સ્થળોએ આવેલી છે. સ્ટાફ અને ફેકલ્ટીના સભ્યો પૂરતા તાલીમબદ્ધ નથી. તાલીમ કાર્યક્રમોમાં નવતર પહેલનો અભાવ વર્તાય છે અને ફેકલ્ટીએ છેલ્લાં પાંચ વર્ષોમાં ક્ષમતા વર્ધનની કોઈ પણ તાલીમમાં ભાગ લીધો નથી. સાથે જ, એ નોંધવું પણ જરૂરી છે કે 90 ટકા સેવા-પૂર્વ શિક્ષક શિક્ષણ અભ્યાસક્રમો બિન-સરકારી ક્ષેત્રોમાં ચાલી રહ્યા છે. કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારે તેમનાં તાલીમ કેન્દ્રોની સંસ્થાકીય ક્ષમતામાં સુધારો લાવવા માટે ખાસ કરીને ભારતના પૂર્વીય તથા ઉત્તર-પૂર્વીય ભાગોમાં વધુ સક્રિય ભૂમિકા ભજવવી જરૂરી છે.

માળખાકીય સુવિધા ક્ષેત્રે રહેલી ઊણપો દૂર કરવી

માળખાકીય સુવિધાની ઊણપને દૂર કરવા માટે, આરટીઈ કાયદાના ત્રણ વર્ષની અંદર, એટલે કે 31મી માર્ચ, 2014 સુધીમાં, શાળાની માળખાકીય સુવિધા પ્રસ્થાપિત કરવા માટે જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી, તેમ છતાં તે પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવી નથી. આરટીઈ નિયમોની સમગ્ર શ્રેણીનું પાલન કરનારી શાળાઓની સંખ્યા કદી પણ 10 ટકા કરતાં વધી નથી. વાસ્તવમાં, આરટીઈ ફોરમનો છેલ્લો અંદાજ સૂચવે છે કે આ સંખ્યામાં ઘટાડો નોંધાયો છે. સમગ્રતયા માળખાકીય સુવિધાની પ્રાપ્યતાનો દર 76.33 ટકા છે.

તેના કારણે બાળકોને, ખાસ કરીને સમાજના પછાત વર્ગોની છોકરીઓને શાળા છોડવાની ફરજ પડી છે. છોકરીઓના શિક્ષણ માટે વધુ બજેટ ફાળવણી રહ્યું હોવા છતાં હજી પણ તેઓ શાળાકીય શિક્ષણથી વંચિત છે, કારણ કે છોકરીઓ શાળામાં સલામતી અને સાહજિકતા નથી અનુભવતી. આરટીઈનાં સાત વર્ષ પછી પણ છોકરીઓ માટે અલાયદા શૌચાલયો ઉપલબ્ધ નથી. 2016-17માં સુધારા સાથેનો અંદાજ ફક્ત 43 કરોડ રૂપિયા હતો, જે 2017-18માં બમણો કરવામાં આવ્યો, તેમ છતાં તે પૂરતો નથી. આરટીઈના અમલીકરણના સીએજી ઓડિટમાં 12 રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં પાઠ્યપુસ્તકો, યુનિફોર્મ, કમ્પ્યુટર વગેરેની ખરીદીમાં ગેરરીતિના કેસ નોંધાયા. તેમાંયે, પાઠ્યપુસ્તકોના વિતરણમાં વિલંબ વધુ દુર્ભાગ્યપૂર્ણ છે, કારણ કે શિક્ષણની ગુણવત્તા પર તેની વિપરિત અસર પડે છે અને આખરે બાળકોને આ સમગ્ર વ્યવસ્થામાંથી દૂર કરી દેવાય છે.

શાળામાં ન જઈ શકનારાં બાળકોની ઓળખ

આરટીઈના અમલના સીએજી ઓડિટ રિપોર્ટ અનુસાર, 12 રાજ્યો/ કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં સ્થાનિક અધિકારીઓએ જન્મથી લઈને 14 વર્ષની વયનાં બાળકોનો રેકોર્ડ રાખવા/ તેને અપડેટ કરવા માટે નિયમિતપણે ઘરદીઠ સર્વે હાથ ધર્યાં નથી. આ પ્રકારના સર્વે કરવા માટે યોગ્ય ફાળવણી કરવી જોઈએ અને શાળાથી વંચિત રહેલાં બાળકોની ઓળખ નક્કી કરવા માટે તમામ બાળકોને વિશેષ તાલીમની જોગવાઈ વધારવા માટે રોકાણ કરવું જરૂરી છે.

૨. આરટીઈની પૂર્તતાના ઓડિટ પર સીએજીની ભલામણોનું પાલન કરવું

સચોટ અમલીકરણ સુનિશ્ચિત કરવા માટે સીએજીએ ચુસ્ત દેખરેખ, ડેટા અને નાણાકીય વ્યવસ્થાની જરૂરિયાતની ઓળખ કરી છે. આ પ્રણાલિગત ભલામણોને લાગુ કરવા માટે અને તેનો અમલ સુનિશ્ચિત કરવા માટે આવશ્યક રોકાણ કરવું જરૂરી છે. તેમાં ઓડિટિંગની વ્યવસ્થાને મજબૂત કરવાનો, ડેટા સિસ્ટમમાં રહેલી ઊણપોને દૂર કરવાનો અને દેખરેખની વ્યવસ્થા ઊભી કરવાનો સમાવેશ થાય છે.

રાજ્ય સરકાર એ સુનિશ્ચિત કરી શકે છે કે તમામ શાળાઓમાં શાળા વ્યવસ્થાપન સમિતિઓ (એસએમસી) રચવામાં આવે, તમામ એસએમસી દ્વારા શાળા વિકાસ યોજના તૈયાર કરવામાં આવે અને યોજનાના વ્યવસ્થાપન અને દેખરેખમાં સુધારો લાવવા માટે નિશ્ચિત સંખ્યામાં એસએમસીની બેઠકો યોજવામાં આવે. આમ કરવાથી એસએમસીના ક્ષમતા નિર્માણ અને કામગીરીના રોકાણમાં વધારો થશે. આ ઉપરાંત, દેખરેખની વ્યવસ્થાને સુદ્રઢ કરવાની જરૂર છે. સાથે જ, તાલુકા સંસાધન કેન્દ્ર (બીઆરસી) અને કલસ્ટર સંસાધન (સીઆરસી) કેન્દ્રો દ્વારા નિયત સમયાંતરે તેનું નિરીક્ષણ હાથ ધરાવું જોઈએ. આ માટે બજેટ ફાળવવાનું રહેશે.

મોટા ભાગનાં રાજ્યો એ ચિંતા વ્યક્ત કરી રહ્યાં છે કે દર વર્ષે એસએસએ ભંડોળનું વિતરણ સમયસર નથી થતું. સમગ્ર વર્ષ દરમિયાન સમાન રૂપે ખર્ચનું વિતરણ કરવાને બદલે, છેલ્લા બે ત્રિમિસક ગાળામાં ‘ભંડોળની રેલમછેલ’ હોય છે. રાજ્ય સ્તરે ભંડોળમાં વિલંબ થવાથી જિલ્લા સ્તરે અને પછી શાળા સ્તરે ભંડોળ પૂરું પાડવામાં વિલંબ થાય છે. આ સ્થિતિના કારણે એસએસએ હેઠળ ખર્ચની ગુણવત્તા સામે પ્રશ્નાર્થ ખડો થાય છે. અલબત્ત, પ્રત્યેક નાણાંકીય ત્રિમાસિક ગાળામાં ભંડોળના પ્રવાહમાં વિલંબ થવા બદલ કેન્દ્ર સરકાર કે રાજ્ય સરકાર દ્વારા કોઈ સ્પષ્ટતા કરવામાં આવતી નથી.

૩. ઔચિત્યપૂર્ણ ખર્ચ

ભારતની સમગ્ર સરકારી તથા સરકારી સહાયતા મેળવતી શાળાઓમાં દાખલ વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણ માટે પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીદીઠ સરેરાશ ખર્ચ રૂપિયા 13,974 પ્રતિ વર્ષ છે, ત્યારે સૌથી ઊંચા યુનિટ ખર્ચની બાબતમાં ગોવા 67,041 રૂપિયા સાથે મોખરે છે. જ્યારે, સૌથી ઓછો ખર્ચ ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્યમાં 7,613 રૂપિયા પ્રતિ વર્ષ છે (સીબીજીએ, 2016). જોકે, તમામ રાજ્યોમાં વિદ્યાર્થીદીઠ ખર્ચ પ્રત્યેક બાળકદીઠ ખર્ચ કરતાં ઊંચો છે. ગોવા, કેરળ, મહારાષ્ટ્ર, તમિલનાડુ અને કર્ણાટક જેવાં કેટલાંક રાજ્યોમાં પ્રત્યેક બાળક પાછળ થતા ખર્ચના મામલે વિભિન્નતા પ્રવર્તે છે. આ સૂચવે છે કે 6-7 વર્ષની વયનાં બાળકોની સંખ્યા અને શાળામાં પ્રવેશ મેળવનાર બાળકોની કુલ સંખ્યા વચ્ચે મોટો તફાવત છે. તેમાંયે, આ એવાં રાજ્યો છે, જ્યાં શાળાથી વંચિત રહેલાં બાળકોની સંખ્યા ઓછી છે. તેનો અર્થ એ થયો કે આ રાજ્યોનાં બાળકોને ખાનગી શાળાઓમાં દાખલ કરાવવાનું પ્રમાણ અપેક્ષા કરતાં વધારે છે. સાથે એ નોંધવું જરૂરી છે કે કેન્દ્રીય વિદ્યાલયો - જેને કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા નાણાંકીય સહાય મેળવતી ‘આદર્શ’ શાળાઓ માનવામાં આવે છે, તેમનાં વિદ્યાર્થીઓ માટે બાળકદીઠ 32,263 રૂપિયાનો ખર્ચ કરવામાં આવે છે. જો કેન્દ્રીય વિદ્યાલયના યુનિટ ખર્ચને બેન્યુમાર્ક માનવામાં આવે, તો તે

સ્પષ્ટપણે તમામ રાજ્યોમાં શાળાકીય શિક્ષણ પાછળ ઓછો ખર્ચ થતો હોવાનું સૂચવે છે.

૪. માધ્યમિક શિક્ષણ અને ૧૮ વર્ષ સુધીનાં બાળકો માટે શિક્ષણને સાર્વત્રિક કરવા માટે બજેટ ફાળવણીમાં વધારો કરવાની જરૂરિયાત

માધ્યમિક શિક્ષણ પ્રાથમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ વ્યવસ્થા વચ્ચે એક અનિવાર્ય જોડાણ પૂરું પાડે છે. અલબત્ત, આશરે છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી સરકારની બંને સ્તરની સરકારોએ નીતિ વિકાસ અને પ્રાથમિક શિક્ષણમાં નાણાંકીય રોકાણને પ્રાથમિકતા આપી હતી. પ્રાથમિક સ્તરે પ્રવેશના વધતા દરને પગલે માધ્યમિક સ્તર પર નવા વિદ્યાર્થીઓનો સમાવેશ કરવાનું દબાણ વધી રહ્યું છે. બીજી તરફ, પ્રાથમિક શિક્ષણમાં લગભગ સાર્વત્રિક પ્રવેશ જોવા મળ્યો છે, ત્યાં (15-18 વર્ષની વયજૂથનાં) ફક્ત 62 ટકા બાળકોએ જ માધ્યમિક સ્તરે (ધોરણ - 9-12) (2013-14) પ્રવેશ મેળવ્યો છે. આ રાષ્ટ્રીય સરેરાશ રાજ્યો, લિંગ, સામાજિક જૂથો, ધાર્મિક અને રહેઠાણનાં સ્થળો પર આધારિત પ્રવેશમાં રહેલી નોંધપાત્ર વિવિધતાને ધૂપાવે છે.

સાતત્યપૂર્ણ શિક્ષણનું મહત્વ સ્વીકારીને સરકારે માધ્યમિક શિક્ષણની ગુણવત્તા, પહોંચ અને ન્યાયપૂર્ણતામાં સુધારો લાવવા માટે 2009માં રાષ્ટ્રીય માધ્યમિક શિક્ષણ અભિયાન (આરએમએસએ) રજૂ કર્યું હતું. ઉપરાંત, 2016-17થી કેન્દ્ર દ્વારા પુરસ્કર્તા યોજનાઓ (સીએસએસએસ)ના પુનર્ગઠન માટે નીતિ પંચ - પેટા જૂથની ભલામણોને અનુસરીને કેન્દ્ર સરકારે તમામ સામાન્ય રાજ્યો માટે આરએમએસએમાં તેનો વર્તમાન હિસ્સો 75 ટકાથી ઘટાડીને 60 ટકા કરી દીધો છે. જો રાજ્યો આરએમએસએમાં પૂરતી માત્રામાં ફાળવણી નહીં કરે, તો માધ્યમિક શિક્ષણ એક ગંભીર સમસ્યા બની રહેશે. આથી, આ સમયે માધ્યમિક સ્તરે સંસાધનની ફાળવણીમાં વધારો કરવાની તાતી જરૂર છે. માધ્યમિક શિક્ષણને મૂળભૂત અધિકાર તરીકે માન્યતા આપવી જરૂરી છે, જેથી 18 વર્ષ સુધીનાં બાળકો માટે શિક્ષણનું સાર્વત્રિકરણ સુનિશ્ચિત કરી શકાય.

૫. એસએસએની નાણાંકીય પારદર્શીતામાં સુધારો

બજેટ ફાળવણી અને ઉપયોગ વધારવા માટે પારદર્શીતા અને ઉત્તરદાયિત્વમાં પણ સુધારો લાવવો જોઈએ. કેન્દ્ર સરકાર સમયાંતરે શાળા શિક્ષણ માટેની બજેટ ફાળવણી ઘટાડી રહી છે. આરટીઈના અમલીકરણ માટે મુખ્ય સાધન ગણાતા એસએસએ પણ બજેટ ફાળવણીમાં ઘટાડાનો સામનો કરવો પડ્યો છે. 2014-15 (બીઈ)માં 28,258 કરોડ રૂપિયા ફાળવણી થઈ હતી, જે 2017-18 (બીઈ)માં 17 ટકા ઘટીને 23,500 કરોડ રૂપિયા થઈ. બજેટ ફાળવણી ઘટવાની સાથે-સાથે રાજ્યોને એસએસએ માટે નિયત હિસ્સો પૂરો પાડવા

માટે કટિબદ્ધ એમએચઆરડી પણ તેનું વચન પાળવામાં નિષ્ફળ રહ્યું છે. કુલ સ્વીકૃત ખર્ચના એસએસએ (65:35) માટે તત્કાલિન સંસાધન વિભાજન પદ્ધતિ અનુસાર કેન્દ્ર સરકાર (એમએચઆરડી) 65 ટકા ભાગીદારી, અર્થાત્, કુલ ભંડોળના 5,214 કરોડ રૂપિયા માટે કટિબદ્ધ છે. અલબત્ત, હિસાબ તપાસણીનો ખર્ચ દર્શાવે છે કે

2015-16માં એમએચઆરડીએ ફક્ત 2,437 કરોડ રૂપિયા જ છૂટા કર્યા હતા, જે એમએચઆરડી દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવેલા ખર્ચના ફક્ત 47 ટકા હતા. આમ, કાર્યક્રમના અમલીકરણના દરેક તબક્કે, યોજનાથી લઈને બજેટની ફાળવણીથી લઈને ભંડોળ છૂટું કરવા સુધી દરેક સ્તરે સંસાધન ક્ષેત્રે ઊણપ પ્રવર્તે છે.

‘એનઆરઘજીએ (નરેગા) સંઘર્ષ મોરચો’

- અંકિતા અગ્રવાલ (9504091005), અનુરાધા તલવાર (9433002064), અરૂંધતી ધુરૂ (9919664444), ગંગારામ પૈકારા (9977462084), કામાયની સ્વામી (9771950248), મુકેશ નિર્વાસત (9468862200), નીતા હાર્ડીકર (9825412387), રિચા સિંહ (9452232663)
ઇમેઇલ: nrega.sangharsh.morcha@gmail.com

રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંધધરી યોજનાનો અમલ

રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંધધરી અધિનિયમના શ્રમિકોના અધિકારો માટે આંદોલન કરનાર રાષ્ટ્રીય મંચ નરેગા સંઘર્ષ મોરચો રોજગાર બાંધધરી અધિનિયમ માટે કરવામાં આવતી સતત અપૂરતી ભંડોળ ફાળવણીથી ભારે ત્રસ્ત છે. 2018-19 માટેનું નરેગા બજેટ નીચે જણાવેલી માગણીઓ સંતોષવા માટે સક્ષમ હોવું જોઈએ. સાથે જ એ સુનિશ્ચિત કરવું પણ મહત્વનું છે કે નાણાકીય વર્ષની શરૂઆતમાં નરેગા માટે ફાળવવામાં આવેલા બજેટને મહત્તમ સીમા (કેપ) ન ગણવી જોઈએ. પ્રારંભિક ફાળવણી પછી જ્યારે જરૂરિયાત ઊભી થાય, ત્યારે ઉમેરારૂપ બજેટ પૂરું પાડવું જોઈએ.

રાજ્ય સરકારો દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલા સમગ્ર શ્રમ બજેટને મંજૂરી મંત્રાલય રાજ્ય સરકારો દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલા શ્રમ બજેટના ફક્ત એક ભાગને મનસ્વી રીતે મંજૂરી આપી રહ્યું છે. ઉદાહરણરૂપે, મંત્રાલયે 2017-18 માટે રાજ્યો દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલા અંદાજિત શ્રમ બજેટના ફક્ત 75 ટકાને મંજૂરી આપી હતી. રાજ્યો દ્વારા અંદાજિત શ્રમ બજેટ નરેગા માગનો અંદાજ નીચેથી ઉપરની પ્રક્રિયાના આધારે નક્કી કરવામાં આવે છે. આ તમામ અંદાજોને સંપૂર્ણપણે મંજૂર ન કરવા એ અધિનિયમની વિરૂદ્ધ છે.

નરેગા મજૂરીનો દર વધારીને દૈનિક 600 રૂપિયા કરવો

કેન્દ્ર સરકારે તાજેતરમાં જ સાતમા પગાર પંચની ભલામણોનો સ્વીકાર કર્યો છે, જે અનુસાર સરકારી કર્મચારીનું લઘુત્તમ માસિક વેતન રૂપિયા 18,000 હોવું જોઈએ. મજૂર એક મહિનામાં 26 દિવસ કામ કરે છે, તે ગણતરીએ આ રકમ દૈનિક 692 રૂપિયાની મજૂરી જેટલી થાય છે. પંચે નોંધ્યું છે કે આ લઘુત્તમ વેતન છે, જે કર્મચારીએ તેના પરિવારની પાયાની જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે જરૂરી છે. આથી, નરેગાના શ્રમિકોને સન્માનપૂર્ણ જીવન માટે જરૂરી લઘુત્તમ રકમનો એક તૃત્યાંશ ભાગ જ આપવામાં આવે, તે

અન્યાય છે. આથી, નરેગા મજૂરી વધારીને 600 રૂપિયા કરવી જોઈએ.

ભંડોળના હસ્તાંતરણમાં વિલંબ ન થવો જોઈએ

નરેગા ભંડોળની તંગીને કારણે મંત્રાલય રાજ્યો માટે ભંડોળ છૂટું કરવામાં વિલંબ કરે છે. તેના કારણે મજૂરીની ચૂકવણીમાં મોડું થાય છે. આ કારણે નરેગા શ્રમિકોએ ભારે મુશ્કેલી વેઠવી પડે છે અને ભવિષ્યમાં રોજગાર બાંધધરી યોજનામાં કામ કરવાના તેમના ઉત્સાહ પર પણ પાણી ફરી વળે છે. આથી, કોઈ પણ પ્રકારના વિલંબ વિના મંત્રાલય નરેગા ભંડોળ છૂટું કરે તે સુનિશ્ચિત કરવું જરૂરી છે.

મજૂરીમાં પૂરા વિલંબ બદલ વળતર

હાલમાં, નરેગા વ્યવસ્થાપન સૂચના વ્યવસ્થા ફક્ત બીજા સહી કરનાર દ્વારા ભંડોળ હસ્તાંતરણ આદેશ (એફટીઓ) પર હસ્તાક્ષર કરવામાં આવતા હોવાથી વિલંબ માટેના વળતરની ગણના કરે છે. તેને નાણાં મંત્રાલયના ખર્ચ વિભાગ દ્વારા જારી કરવામાં આવેલા કચેરીના નોંધપાત્રમાં સ્વીકૃતિ આપવામાં આવી છે.

આ દસ્તાવેજ અનુસાર, ‘માળખાકીય અવરોધો’, ભંડોળની અપ્રાપ્યતા અને વહીવટી પૂર્ણતાનો અભાવ એ અપાર વિલંબ પાછળનાં મુખ્ય કારણો છે. એપ્રિલ-સપ્ટેમ્બર, 2017માં 10 રાજ્યોમાં કરવામાં આવેલા 40 મિલિયનથી વધુ વેતન ચૂકવણીના આદાન-પ્રદાનના આધારે સ્વતંત્ર સંશોધકો દ્વારા હાથ ધરવામાં આવેલા એક અભ્યાસમાં જોવા મળ્યું કે મજૂરીના વળતરમાં આશરે 86 ટકા વિલંબ બીજા હસ્તાક્ષરકર્તા દ્વારા એફટીઓ પર હસ્તાક્ષર કર્યા બાદ થાય છે. તેમ છતાં, આ વિલંબને ધ્યાન પર પણ લેવામાં આવતો નથી, આથી અસુવિધા સર્જાય છે. આ મજૂરોને સમયસર ચૂકવણી અને મજૂરી ચૂકવણીમાં વિલંબ માટેના વળતરના અધિકારનો સરેઆમ ભંગ છે. મજૂરીની ચૂકવણીમાં વિલંબ થવા બદલ શ્રમિકોને વળતર ચૂકવવામાં

આવે તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે મંત્રાલયે વેતન ચૂકવણીમાં વિલંબની ગણતરી કરવાની તેની પદ્ધતિમાં સુધારો લાવવો જોઈએ.

ચૂકવવાપાત્ર વળતરની સંપૂર્ણ રકમની આપમેળે ચૂકવણી

હાલમાં, તાલુકા સ્તરના નરેગા અધિકારીઓને મજૂરીની ચૂકવણીમાં વિલંબ માટે વળતરની આપમેળે ગણનાને નામંજૂર કરવાનો વિવેક અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે. આ એક અન્યાયપૂર્ણ વિવેક અધિકાર છે, કારણ કે અધિનિયમ મજૂરોને ચૂકવણીમાં વિલંબ બદલ શરત વિના વળતર મેળવવાનો અધિકાર બક્ષે છે. મંત્રાલયે તાલુકા સ્તરના નરેગા અધિકારીઓને આપવામાં આવેલો આ અધિકાર પરત ખેંચી લેવો જોઈએ અને શ્રમિકોને પૂરું વળતર ચૂકવવું જોઈએ.

વળતરના દરમાં 0.5 ટકાનો વધારો

વળતરની ચૂકવણીમાં વિલંબ બદલનો વર્તમાન દર વિલંબિત મજૂરી ચૂકવણીના દૈનિક 0.05 ટકા છે. મજૂરી ચૂકવણીમાં વિલંબ થવાને કારણે શ્રમિકોને પડતી મુશ્કેલીઓની ભરપાઈ કરવા માટે આ દર ઘણો જ ઓછો છે. આ દર ઓછામાં ઓછો 0.05 ટકા સુધી વધારવો જોઈએ, જેથી વળતરની રકમ મજૂરી ચૂકવણી અધિનિયમ અનુસાર મજૂરોને મળનારી રકમ જેટલી થઈ જાય.

વર્ષમાં 240 દિવસ સુધી કામની બાંધધરીમાં વૃદ્ધિ

ઔપચારિક ક્ષેત્રના કામદારો વર્ષમાં 240 દિવસો માટે રોજગારી મેળવે છે. નરેગા કામદારો માટે કામની બાંધધરીને આ માપદંડ પ્રમાણે નક્કી કરવી જરૂરી છે.

સામાજિક સુરક્ષા અંગે 'સ્વાશ્રયી મહિલા એસોસિએશન (સેવા)'ની ભલામણો

- મીરાઈ ચેટર્જી

ડિરેક્ટર, સેવા સોશ્યલ સિક્યોરિટી

ભારતમાં 93 ટકાથી વધુ કાર્યબળ અનૌપચારિક અર્થતંત્ર ક્ષેત્રે કાર્યરત છે. તેઓ ગરીબ હોવા છતાં આર્થિક ધોરણે તેઓ અત્યંત સક્રિય છે અને આપણા જીડીપી (કુલ રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદન)માં ઓછામાં ઓછું 50 ટકા જેટલું યોગદાન પૂરું પાડે છે. અનૌપચારિક શ્રમિકોમાં ખાસ કરીને મહિલા શ્રમિકો નબળો સમુદાય છે. એ સર્વવિદિત છે કે અનૌપચારિકતા, ગરીબી અને સામાજિક લિંગ (જેન્ડર) પરસ્પર સંબંધ ધરાવે છે.

સ્વાશ્રયી મહિલા એસોસિએશન, 'સેવા' પૂર્ણ રોજગાર અને આત્મનિર્ભરતા માટે અનૌપચારિક મહિલા શ્રમિકોને તેમના સ્વયંના સભ્યપદ આધારિત સંગઠનોમાં સંગઠિત કરી રહ્યું છે. પૂર્ણ રોજગારમાં કામ અને આવકની સુરક્ષા, ખાદ્ય સુરક્ષા અને સામાજિક સુરક્ષાનો સમાવેશ થાય છે. 'સેવા'ના અનુભવમાં સામાજિક સુરક્ષામાં ઓછામાં ઓછું સ્વાસ્થ્યની કાળજી, બાળકની કાળજી, વીમાકવચ, પાયાની સુવિધાઓની સાથે આશ્રય અને પેન્શનનો સમાવેશ થવો જોઈએ.

નીચે જણાવવામાં આવેલી ભલામણો સેવાના ચાર દાયકાના અનુભવો પર આધારિત છે, જેમાં મહિલાઓને ગરીબીની સ્થિતિમાંથી બહાર નીકળવા માટે તથા આત્મનિર્ભરતા તરફ આગળ વધવા માટે સહકાર પૂરો પાડવામાં આવે છે - બંને તેમની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓની નાણાકીય વ્યવહાર સંભવિતતા અને નિર્ણય લેવાના, સ્વયંના

નિયંત્રણ, વિકેન્દ્રીકૃત અને લોકશાહી સંગઠન સંદર્ભે છે.

૧. સાર્વત્રિક સ્વાસ્થ્ય બાંધધરી માટે જાહેર સ્વાસ્થ્યમાં જીડીપીનું ઓછામાં ઓછું બે ટકા રોકાણ વધારવું

અમે સરકારની રાષ્ટ્રીય સ્વાસ્થ્ય નીતિ 2017ને તથા તમામ નાગરિકો માટે યુનિવર્સલ હેલ્થ એશ્યોરન્સ (યુએચએ) પ્રત્યેની સરકારની કટિબદ્ધતાને આવકારીએ છીએ. આ લક્ષ્યને પાર પાડવા માટે અમે પ્રાથમિકતા અંગે નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે રોકાણમાં વૃદ્ધિ કરવાનાં સૂચનો રજૂ કરીએ છીએ:

- વિકેન્દ્રીકૃત નર્સિંગ અને આશા શાળાઓ થકી માનવ સંસાધનોમાં રોકાણ કરીને પ્રાથમિક આરોગ્ય સંભાળનું વિસ્તરણ તથા માતા તથા બાળકના સ્વાસ્થ્યથી આગળ વધીને પ્રાથમિક સ્વાસ્થ્ય સંભાળની સેવાઓ વિકસાવવી, માનસિક સ્વાસ્થ્ય, વ્યાવસાયિક સ્વાસ્થ્ય અને બિન-ચેપી રોગો (એનસીડી), ટીબી જેવા ચેપી રોગ માટે વહેલી તકે તપાસ અને ચકાસણીનો સમાવેશ થાય છે. નેશનલ હેલ્થ પોલિસી અનુસાર, દવાઓ તથા નિદાન પૂર્ણપણે પ્રાપ્ય હોવાં જોઈએ.
- નિવારણ કેન્દ્રી સ્વાસ્થ્ય અભિયાન, વિકેન્દ્રીકૃત રીતે સ્વાસ્થ્ય શિક્ષણને વેગ આપવા માટેના પ્રકારો વિકસાવવા, અન્ય નિવારણ અને પ્રોત્સાહન ગતિવિધિઓમાં આર્થિક તથા વેપારી નીતિઓના આરોગ્ય પરના પ્રભાવનો અભ્યાસ કરવા માટે રાષ્ટ્રીય સ્તરના 'સ્વાસ્થ્ય સંવર્ધન ટ્રસ્ટ'ની સ્થાપના કરવી. રાજ્યોની સ્થાનિક

પ્રાથમિકતાના આધારે આ નવતર પહેલોને પ્રાથમિકપણે વિકેન્દ્રીત રીતે શરૂ કરવી જોઈએ.

૨. આપણાં બાળકોના વિકાસ માટે રોકાણ કરવું અને સમગ્રતા પોષણ વિકાસ થકી તેમના પોષણનું સ્તર સુધારવું

આપણાં બાળકોના જીવનની સુયોગ્ય શરૂઆત સુનિશ્ચિત કરવા માટે બાળપણનું શિક્ષણ અને વિકાસ માટે સેવાઓ અને સુવિધાઓમાં વધુને વધુ રોકાણ જરૂરી બની રહે છે. અમારા અંદાજ અનુસાર એક ટકા જીડીપીની આવશ્યકતા ઊભી થશે.

તેનાથી આપણાં બાળકોના પોષણ સ્તરમાં સુધારો અને કુપોષણમાં ઘટાડો સુનિશ્ચિત થશે. ખાસ કરીને, શિશુઓ અને બે વર્ષથી નાનાં બાળકો પર ધ્યાન આપવું જોઈએ, જે સૌથી નબળું વયજૂથ છે. અમે રાષ્ટ્રીય પોષણ મિશન થકી સરકારના સુગ્રથિત અને વ્યાપક દ્રષ્ટિકોણ ધરાવતા પ્રયત્નોનું પૂર્ણ સમર્થન કરીએ છીએ. તે હેઠળ સમગ્ર દિવસ દરમિયાન સંભાળ લેવી જરૂરી છે, જેથી ગરીબ, કામ કરતી માતાઓ આઈસીડીએસ કેન્દ્રમાં તેમનાં બાળકોને સલામત હાથોમાં છોડી શકે અને તેમના પોષણ, આરોગ્યની કાળજી અને શાળા અગાઉના શિક્ષણ જેવી વિકાસ સંબંધિત જરૂરિયાતો અંગે નિશ્ચિત થાય. ‘સેવા’ના તાજેતરના અભ્યાસો દર્શાવે છે કે પ્રારંભિક બાળપણની કાળજીને કારણે મહિલાની આવક બમણી થઈ છે, જેના કારણે તેઓ પરિવાર માટે વધુ ભોજન લાવવા માટે સક્ષમ બની છે. તેના કારણે મહિલા કાર્યબળની સહભાગિતા પણ વધે છે, જે હાલમાં આપણા દેશમાં નીચી છે.

સમગ્ર દિવસ દરમિયાન શિશુની કાળજી લેવાના આ દ્રષ્ટિકોણને દેશભરમાં નાગરિક સમાજ અને તમિલનાડુ જેવાં કેટલાંક રાજ્યો દ્વારા ચકાસવામાં આવ્યો છે, જેના આધારે તે કુપોષણ નાથવા માટેનું સૌથી અસરકારક અને ઓછું ખર્ચાળ મોડેલ જણાયું છે. તે શારીરિક વિકાસની દેખરેખ રાખવાની સાથે-સાથે સારું પોષણ, આરોગ્ય તપાસ, શાળા અગાઉનું શિક્ષણ અને પછીથી પ્રાથમિક શાળાઓમાં નાનાં બાળકોના પ્રવેશનું સુયોગ્ય ચક્ર નિયત કરે છે. આ સિવાય, તે મોટાં ભાઈ-બહેનો, ખાસ કરીને છોકરીઓને બાળકોની દેખરેખની જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરે છે અને તેમને શાળાએ જવા માટેનું પ્રોત્સાહન પૂરું પાડે છે.

શરૂઆતમાં, સરકાર આઈસીડીએસના સમય 200 જિલ્લાઓ અને દેશના સૌથી વંચિત તાલુકાઓમાં માતા-પિતાના કામકાજના સમય અનુસાર વધારી શકે છે અને ત્રણ વર્ષની અંદર તેને તમામ જિલ્લાઓમાં

વિસ્તારિત કરવાની યોજના ઘડી શકે છે. તેનો અર્થ એ કે ભોજન માટે વધારાના ખર્ચ, કેન્દ્ર માટે જગ્યા, ઉપકરણ અને એક વધારાના આઈસીડીએસ કાર્યકર્તા અથવા વર્તમાન સહાયકનું અપગ્રેડિંગ કરવાનું રહેશે.

30-35 નાનાં બાળકો (0-6 વર્ષ) સાથે પ્રત્યેક કલાકનો સરેરાશ ખર્ચ: મહિનાદીઠ રૂપિયા 25,000 અથવા આશરે વર્ષે રૂપિયા 3,00,000 (કેન્દ્ર દીઠ).

૩. અનૌપચારિક અર્થતંત્રમાં શ્રમિકો માટે સામાજિક સુરક્ષા ક્ષેત્રે રોકાણ

કામ કરનાર ગરીબો, ખાસ કરીને મહિલાઓનો વિશાળ વર્ગ હજી પણ આરોગ્ય વીમો, જીવન અને વિકલાંગતા વીમો, પેન્શન અને માતૃત્વના મળવાપાત્ર લાભોથી વંચિત છે. સરકારે તમામ માટે સામાજિક સુરક્ષા અને સામાજિક રક્ષાની પ્રક્રિયાને સક્રિય ધોરણે શરૂ કરી છે. હવે લઘુત્તમ સામાજિક સુરક્ષા કવરેજનું વિસ્તરણ કરવાની અને એક પોર્ટેબલ સ્માર્ટ કાર્ડ મારફત તમામ અનૌપચારિક શ્રમિકોને એક સ્થળેથી આ સેવા ઉપલબ્ધ બનાવવી જોઈએ. આ કામગીરી તબક્કાવાર હાથ ધરી શકાય છે, જેમાં સૌપ્રથમ અનૌપચારિક મહિલા શ્રમિકોને પ્રાથમિકતા આપી શકાય, જેઓ સૌથી વધુ વંચિત કર્મચારીઓ છે.

લઘુત્તમ સામાજિક સુરક્ષા પેકેજમાં હાલમાં આપવામાં આવી રહેલા જીવન અને અકસ્માત વીમા ઉપરાંત નીચે મુજબની બાબતોનો સમાવેશ થવો જોઈએ:

- તમામ પરિવારના સભ્યોના કેશલેસ કવરેજ માટે 50,000 રૂપિયા સુધીના ખર્ચ સાથે કેટલાક વીમા કાર્યક્રમો અનુસાર ઊંચો ખર્ચ, ઓછી પુનરાવર્તિત બિમારીઓ માટે સ્વાસ્થ્ય વીમો વધારવો. તે પ્રાથમિક ઓળખ અને તપાસ માટે સંવર્ધિત પ્રાથમિક આરોગ્ય કાળજી સેવાઓ સાથે લાગુ કરવો જોઈએ. ઉપર જણાવ્યું છે તેમ, જીવનના રક્ષણ માટે, હોસ્પિટલમાં દાખલ થવાને કારણે તથા આરોગ્ય પાછળના ખર્ચને કારણે દેવા અને નાણાંકીય રીતે બરબાદ થવામાંથી બચાવવા માટે.
- તમામ શિશુ જન્મો માટે માતૃત્વ લાભ (6 મહિના સુધી 1,000 રૂ. પ્રતિ માસ અથવા ખાદ્ય સુરક્ષા અધિનિયમ અનુસાર કુલ 6,000 રૂપિયા) મળવા જોઈએ અને વર્તમાન સમયમાં છે તેવો પ્રતિબંધ ન હોવો જોઈએ.

મોટા નાણાંકીય ખર્ચને ધ્યાનમાં રાખીને અમારું સૂચન છે કે મહિલા શ્રમિકોને પહેલાં તબક્કાવાર કવર કરવામાં આવે, જેમાં ઉચ્ચ પ્રાથમિકતા

ધરાવતા જિલ્લાઓ અને સૌથી ગરીબ તથા સૌથી વંચિત તાલુકાઓને પ્રાથમિકતા આપવી જોઈએ. પાંચ વર્ષની સમય અવધિમાં 200 મિલિયન મહિલા શ્રમિકોને એક જ સ્થળેથી આ લઘુત્તમ સામાજિક સુરક્ષા પેકેજ હેઠળ આવરી લેવાં જોઈએ.

૪. ગરીબો સુધીની પહોંચ વધારવા માટે માઇક્રો-ઇન્ફોર્મેશન સંગઠનોને સક્ષમ બનાવવાં

સરકારે લાખો નાગરિકોને વીમાકવચ પૂરું પાડ્યું હોવા છતાં હજી પણ ઘણાં લોકો વીમાકવચથી વંચિત છે અને આથી તેઓ તમામ પ્રકારનાં જોખમોને આધીન છે. ઘણાં સંગઠનો જીવન વીમા અને તે સિવાયના નોન-લાઇફ કવરેજ બંને વચ્ચેનું અંતર માઇક્રો ઇન્ફોર્મેશનની જોગવાઈ થકી દૂર કરી રહ્યાં છે. આ બિનસરકારી પ્રયત્નોએ સ્થાનિક સ્તરે વીમાની જરૂરિયાતો અંગે વ્યાપક અનુભવ મેળવ્યો છે. જોકે, હાલના વીમા નિયમોને કારણે તેઓ વીમા કંપનીઓ તરીકે કામ કરી શકતાં નથી. તેને સ્થાને, વીમા સેવા સહકાર સામેલ હોય તેવી સંસ્થાઓ ગરીબોની સેવાની કામગીરી ચાલુ રાખે છે, પરંતુ તેઓ સ્થાનિક સ્તરે વીમા કંપનીઓ અને લોકોની વચ્ચે વચ્ચેટિયા તરીકેનું જ કામ કરે છે. તેના કારણે વૃદ્ધિ સીમિત થઈ જાય છે અને સીમા વધી જાય છે, કારણ કે એજન્ટોને આપવામાં આવતા માર્જિનમાં સતત ઘટાડો થઈ રહ્યો છે, જેના કારણે અમારા માટે આ કામગીરી કપરી બની રહી છે. વળી, આ ઉત્પાદનો ઘણી વખત ઓછી આવક ધરાવતા વર્ગને અનુરૂપ નથી હોતાં. પૂર્ણ વીમા કંપની તરીકે, અમે આ પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવા માટે સક્ષમ થઈશું અને સરકાર સાથે મળીને ગરીબો સુધી માઇક્રો ઇન્ફોર્મેશન પહોંચાડીશું.

આ મુદ્દાઓને સરકાર સમક્ષ અને માનનીય સાસંદ ચંદન મિત્રાની અધ્યક્ષતા હેઠળની સંસદીય વીમા સમિતિ સમક્ષ ઘણી વાર રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. સમિતિએ અમારા અનુભવો અને ભલામણોની નોંધ કરી હતી.

આપણાં ગરીબ નાગરિકો, ખાસ કરીને મહિલા શ્રમિકો અને અનૌપચારિક ક્ષેત્રના શ્રમિકોના વ્યાપક વર્ગો સુધી પહોંચવા માટે માઇક્રો ઇન્ફોર્મેશન સંગઠનોનું સમર્થન અને સક્રિય સહભાગિતા જરૂરી બની રહે છે. સરકારે યોગ્ય રીતે સક્ષમ કરનારી નીતિઓ અને નિયમો વિકસાવવા જોઈએ, જેમાં ખાસ કરીને લાઇસન્સિંગ

માઇક્રો ઇન્ફોર્મેશન માટેની હાલની મૂડી જરૂરિયાત રૂ. 100 કરોડથી ઘટાડીને 30 કરોડ રૂપિયા કરવી જોઈએ. મૂડીની જરૂરિયાતમાં ઘટાડો થવાથી ગરીબોના, ગરીબો દ્વારા અને ગરીબો માટે વીમોસેવા સંગઠન માઇક્રો ઇન્ફોર્મેશન મારફત સામાજિક સુરક્ષા પૂરી પાડવાના પડકારનો સામનો કરી શકશે.

૫. સહકારી સમિતિઓમાં રોકાણ

સંસદે 2012માં એક બંધારણીય સુધારો કર્યો હતો, જેના આધારે સહકારી સમિતિઓ બનાવવી એ તમામ ભારતીયોનો મૌલિક અધિકાર છે. જો આ મહત્વપૂર્ણ સુધારાને ખાસ કરીને દેશના સૌથી ગરીબ અને જરૂરિયાતમંદ પ્રદેશોમાં સહકારના ગઠન અને સમર્થનમાં રૂપાંતરિત કરવામાં આવે, તો સરકારે સહકારી સમિતિઓમાં રોકાણ કરવાનું રહેશે.

‘નેશનલ કો-ઓપરેટિવ ડેવલપમેન્ટ કોર્પોરેશન’ (એનસીડીસી) અને ‘ભારતીય રાષ્ટ્રીય સહકારી સંઘ’ (એનસીયુઆઇ) અગાઉથી જ સહયોગ પૂરો પાડી રહ્યા છે. પરંતુ, તેમણે ઉદ્દીષ્ટ ભંડોળ થકી સક્રિય ધોરણે મહિલાઓની સહકારી સમિતિઓ સુધી પહોંચવાની જરૂર છે. તેનો ઉપયોગ સહકારી મંડળીઓ વિકસાવવા માટે કરવામાં આવશે, પ્રવર્તમાન સહકારી મંડળીઓને વેગ આપશે અને જેમની પાસે ઓછાં સમાવેશક વહીવટી માળખાં હોય, તેમને વ્યવહારૂ વિકલ્પ તરીકે વિકસાવી શકશે. આ ભંડોળ એનઆરએલએમના પ્રયત્નોને પણ મદદ પૂરી પાડશે, શ્રમિકોની માલિકીના એક સમાવેશક માળખાને મદદ પૂરી પાડશે. આમ કરવાથી તેમને બજારમાં અસ્તિત્વ ટકાવવામાં મદદ મળી રહેશે અને કાર્યરત મૂડી, ઇક્વિટી, તકનીકી મદદ, ડિઝાઇન અને કૌશલ્ય વર્ધન અને સામાજિક સુરક્ષા જેવી વિભિન્ન આગતો સુધીની પહોંચ પ્રાપ્ય બનશે.

આ ઉપરાંત, સરકારે સહકારી સમિતિઓને આવકવેરામાંથી મુક્તિ આપવા અંગે વિચારણા હાથ ધરવી જોઈએ. મુક્તિની સીમાને સહકારી સમિતિઓના વ્યવસાય સાથે સાંકળી શકાય છે. તે ભારત અને વિશ્વ સ્તરે - બંને સહકારી આંદોલનોમાં ભારતનું મહત્વપૂર્ણ યોગદાન બની શકે છે. સાથે જ તે સહકારી સમિતિઓના માધ્યમથી માઇક્રો-એન્ટરપ્રાઇઝને વધારીને આપણી ‘મેક ઇન ઇન્ડિયા’ પહેલને પણ વેગ આપશે. ■

માહિતી અધિકાર અધિનિયમ હેઠળ સક્રિય પણે માહિતી જાહેર કરવી અને સાર્વજનિક સેવાઓ

- સ્વપ્ની શાહ

(સ્વપ્ની શાહ 'ઉન્નતિ'નાં ચીફ ઓપરેટિંગ ઓફિસર છે અને જોધપુર સ્થિત રાજસ્થાન કાર્યક્રમ કાર્યાલયની કામગીરી સંભાળે છે. આ લેખ અમદાવાદમાં ત્રીજી ઓગસ્ટ, 2017ના રોજ યોજાયેલા જાહેર કાર્યક્રમોની માહિતી આપવા માટે યુરોપિયન સંઘ દ્વારા સમર્થિત 'પરિયોજનાની શીખ' કાર્યશાળા દ્વારા પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યો હતો.)

આરટીઆઇ અધિનિયમ, 2005ની કલમ 4.1 (બી) હેઠળ દરેક જાહેર સત્તાતંત્રએ તેની પાસે ઉપલબ્ધ માહિતી સક્રિય પણે જાહેર કરે તે જરૂરી છે. સરકારી કાર્યો, નીતિઓ અને કાર્યક્રમો વિશેની માહિતી જાહેર કરવાથી શાસન પારદર્શક અને ઉત્તરદાયી બને છે. અધિનિયમની યથાર્થ ભાવના અનુસાર, સાચી અને વપરાશકર્તા માટે સાનુકૂળ હોય તેવી માહિતી જાહેર કરવાથી એવા રાષ્ટ્રનું નિર્માણ થશે, જ્યાં નાગરિકે માહિતી મેળવવા માટે આરટીઆઇની અરજીઓનું શરણ નહીં લેવું પડે. રાજ્ય માહિતી પંચ (સ્ટેટ ઇન્ફર્મેશન કમિશન -એસઆઇસી)ના નિર્ણયને યથાવત રાખતાં સક્રિય પણે માહિતીની જાહેરાત (પ્રોએક્ટિવ ડિસ્ક્લોઝર) હેઠળ માહિતી પ્રાપ્ય બનાવવા અંગે નિર્ણય કરતાં માનનીય ગુજરાત હાઇકોર્ટ (સ્પેશ્યલ સિવિલ એપિલેશન નંબર 2398, 2013 - ચંદ્રવદન ધ્રૂવ વિ. ગુજરાત રાજ્ય)એ એવી ટિપ્પણી કરી છે કે પ્રત્યેક વિભાગ દર વર્ષે સક્રિયપણે માહિતીની જાહેરાત (પ્રોએક્ટિવ ડિસ્ક્લોઝર)ની સ્થિતિની સમીક્ષા કરશે અને સુધારા માટેની યોજના ઘડશે. જાહેર સત્તાતંત્રો ઇન્ટરનેટ, નોટિસ બોર્ડ, ટીવાલ પર નોંધ તથા અન્ય માધ્યમો થકી માહિતી જાહેર કરી રહ્યાં છે. પ્રતિબંધિત ન હોય તેવી તમામ માહિતીને સરકારી વિભાગોની વેબસાઇટ પર પોસ્ટ કરવી જોઈએ અને તેને માહિતીની સક્રિય જાહેરાત (પ્રોએક્ટિવ ડિસ્ક્લોઝર) ગણવી જોઈએ.

2014માં રાજ્ય માહિતી પંચની ભલામણને પગલે ઉન્નતિએ રાજ્યના વિભાગો દ્વારા માહિતીની જાહેરાતની સ્થિતિની સમીક્ષા કરવા માટે ગુજરાતમાં એક અભ્યાસ હાથ ધર્યો હતો. અભ્યાસ માટે છ સરકારી ખાતાં - શિક્ષણ, ગૃહ, આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ, પંચાયતી રાજ, ગ્રામીણ આવાસ અને ગ્રામીણ વિકાસ, મહેસૂલ, શહેરી વિકાસ અને શહેરી આવાસની વેબસાઇટોને અભ્યાસ માટે પસંદ કરવામાં આવી હતી. ઉપરાંત, આ વિભાગોની જિલ્લા અને પેટા-જિલ્લા કચેરીઓમાં માહિતીની ભૌતિક જાહેરાતનું પણ અવલોકન કરવામાં આવ્યું. આ પ્રકારે રાજસ્થાનમાં 2016માં સામાજિક ન્યાય અને સશક્તિકરણ વિભાગ, શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય, ગ્રામીણ વિકાસ અને પંચાયતી

રાજ, મહિલા અને બાળ વિકાસ, ખાદ્ય અને નાગરિક પુરવઠા વિભાગનો અભ્યાસ હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો. જાહેર કાર્યક્રમો સુધીની પહોંચમાં સુધારા માટે સાર્વજનિક ધોરણે જાહેર કરવામાં આવતી માહિતી અને પ્રાપ્ય માહિતીની આકારણી અને તપાસ હાથ ધરવા માટે સમીક્ષા કરવામાં આવી. જિલ્લા સ્તરના કાર્યકર્તાઓ કે સેવા પૂરી પાડનારાઓ, સમુદાય અને સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓ, ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ સાથે માહિતીની જરૂરિયાતોને સમજવા માટે તથા જાહેરાતના માધ્યમથી જાહેર સેવા વિતરણ કેવી રીતે અસરકારક બની શકે છે તે અંગે ચર્ચા કરવામાં આવી. રાજ્ય અને વિભાગ મુજબનો વિસ્તૃત અહેવાલ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે અને રાજ્યના સત્તાતંત્ર સાથે ચર્ચા કરવા માટે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ખાસ કરીને ડિજિટલ જાહેરાતમાં કેટલાક હકારાત્મક સુધારા થયા છે, તેમ છતાં હજી પણ ઘણી લાંબી મજલ કાપવી બાકી છે. રાજ્યોમાં પ્રો-ઓક્ટિવ ડિસ્ક્લોઝરની સ્થિતિ પણ એકસમાન છે.

સક્રિય પણે માહિતીની જાહેરાતમાં સુધારો લાવવા માટે સામાન્ય અવલોકન, યોગ્ય પદ્ધતિઓ અને સૂચનો યોજનાઓ અને જી.આર./જી.ઓ. સુધી પહોંચવા માટેની નિર્દિષ્ટ પ્રક્રિયા વિશે માહિતી:

તમામ સરકારી વિભાગો અને જિલ્લા સ્તરનાં કાર્યાલયોની વેબસાઇટ યોજનાઓ અને પ્રોજેક્ટ્સ વિશે વ્યાપક વિગતો પૂરી પાડે છે. મોટા ભાગના વિભાગો યોજનાઓ સુધીની પહોંચ માટેની પ્રક્રિયા અને દિશાસૂચનોને નિર્દિષ્ટ કરવા માટે પ્રાસંગિક જીઆર પણ પૂરા પાડે છે. એવું જોવા મળ્યું છે કે જીઆરનું ટ્રેકિંગ કરવું મુશ્કેલ છે, કારણ કે, તમામ જીઆર એક આઇકોન હેઠળ રાખવામાં આવ્યા છે.

વિશિષ્ટ યોજના અને કાર્યક્રમો હેઠળ સંબંધિત જીઆર પૂરા પાડવામાં આવે, તો તે વધુ યોગ્ય ગણાશે. તેનાથી નાગરિકોને જીઆર જોવામાં અને તેમનો ઉપયોગ કરવામાં સરળતા રહેશે. તેનાથી જો લાભાર્થી/નાગરિક અને સંબંધિત અધિકારીઓ વચ્ચે પાલન કરવાની પ્રક્રિયા અંગે કોઈ વિરોધાભાસ હોય, તો નિયમોનો ત્વરિત સંદર્ભ પણ

મેળવી શકાશે. જ્યાં ટેબ જુદાં હોય, ત્યાં વિષય અનુસાર વર્ગીકરણ અને શોધવા માટેનો વિકલ્પ જરૂરી બની રહે છે. તમામ વિભાગો અને સંબંધિત કાર્યાલયોએ પણ અરજીનાં ફોર્મ અને મંજૂરીની પ્રક્રિયા અપલોડ કરવી જોઈએ.

1. **લાભાર્થી યાદી:** મોટા ભાગની વેબસાઇટો પર સબસિડી કાર્યક્રમોની લાભાર્થી યાદી પ્રાપ્ય નથી. હાઉસિંગ, ખેતીનાં ઉપકરણોની ખરીદી વગેરે માટે જો લાભાર્થીની વિગતો વેબસાઇટ પર આપવામાં આવે, તો તેનાથી યોગ્ય ઉત્તરદાયિત્વ આવે છે. એમજનરેગાની વેબસાઇટ એક ઉદાહરણ છે. ગુજરાતમાં પોરબંદર જિલ્લાના કુતિયાણા તાલુકામાં એક પાનવાલાના ધ્યાનમાં જોયું કે એમજનરેગાની વેબસાઇટમાં ઘણાં એનઆરઆઇનાં નામો કામદારોની યાદીમાં સામેલ હતાં અને તેમને વિવિધ કાર્યો હેઠળ ચૂકવણી કરવામાં આવતી હતી. એક ઔપચારિકને કારણે મોટા પાયે આચરતી ગેરરીતિ પ્રકાશમાં આવી. તમામ સબસિડી કાર્યક્રમો માટે લાભાર્થી યાદી, પસંદગી માટેનો માપદંડ, અસ્વીકૃત અરજીકર્તાઓની અરજી નામંજૂર થવા પાછળનાં કારણો સહિતની યાદી પૂરી પાડવી સુસંગત બની રહે છે. આવી યાદીઓ ગ્રામ પંચાયત, નગર પાલિકાની વોર્ડ કચેરી વગેરેની દીવાલ પર પણ લગાવી શકાય છે.
2. **બીપીએલ યાદી:** બીપીએલ યાદી એ નાગરિકો દ્વારા સૌથી વધુ માંગવામાં આવતી માહિતી છે, કારણ કે આ યાદી ઘણાં સબસિડી કાર્યક્રમો માટે તેમની યોગ્યતા નક્કી કરે છે. ગુજરાતમાં આ યાદી મોટા ભાગે જિલ્લા પંચાયતો અને ગ્રામીણ વિકાસ વિભાગની વેબસાઇટો પર ઉપલબ્ધ છે.
3. **ટેન્ડરની જાહેરાત અને ટેન્ડર આપવા:** ટેન્ડરની જાહેરાતો અપલોડ કરવામાં આવે છે પરંતુ ટેન્ડર આપવા અંગેની માહિતી કોઈ પણ વિભાગ દ્વારા આપવામાં આવતી નથી. પ્રોજેક્ટ્સ માટે ટેન્ડર આપવા અંગેની માહિતીમાં પસંદ કરવામાં આવેલો પક્ષ, ટેન્ડર આપવા અંગેની વિગતો અને રકમ, પસંદગીના માપદંડ, પ્રોજેક્ટની સમય મર્યાદા વગેરે વિગતો સામેલ કરી શકાય છે. આ માહિતી કાર્ય સ્થળે પ્રાપ્ય હોય તેવી ગોઠવણ કરી શકાય છે. આવી માહિતીથી પારદર્શીતામાં વધારો થશે.
4. **જાહેર માહિતી અધિકારી (પીઆઇઓ) અને એપેલેટ ઓથોરિટી (એએ):** તમામ વિભાગોની વેબસાઇટોએ પીઆઇઓ અને એએ વિશેની માહિતી પૂરી પાડી છે. અમુક કિસ્સાઓમાં, માહિતી અપડેટ કરવામાં આવી નહોતી. દરેક જાહેર કચેરી, પછી તે ગ્રામ પંચાયત, પ્રાથમિક શાળા, પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર કે પીડીએસ દુકાન હોય, ત્યાં પીઆઇઓ અને એએનું નામ, સરનામું, ફોન નંબર ધરાવતાં બોર્ડ ચોક્કસપણે લગાવવાં જોઈએ, જેથી નાગરિકો આરટીઆઇ અરજી કરી શકે.

5. **જાહેર સેવા પૂરી પાડવા અંગે મહત્વની જાહેરાતો:** રાષ્ટ્રીય સ્વાસ્થ્ય વીમા યોજના (આરએસબીવાય) અથવા ભામાશા સ્વાસ્થ્ય વીમા યોજના (બીએસબીવાય) હેઠળ સારવાર માટે માન્યતાપ્રાપ્ત હોસ્પિટલ, આરએસબીવાય કાર્ડની કાયદેસરતાનું સાતત્ય, (માનવામાં આવે છે તે પ્રમાણે ફક્ત બે નહીં, બલ્કે) ગમે તેટલી પ્રસૂતિ માટે જજની સુરક્ષા યોજના (જેએસવાય)ની પ્રાપ્યતા વગેરે જેવી મહત્વપૂર્ણ માહિતીઓ મુખ્ય જિલ્લા પંચાયતની વેબસાઇટો પર તથા સાથે જ સંબંધિત કચેરીઓના જાહેર બોર્ડ પર મૂકી શકાય. સામાજિક ક્ષેત્રના કાર્યક્રમોની મહત્વપૂર્ણ જાહેરાતોને વેબસાઇટ પર મૂકી શકાય. રાજકોટ નગર પાલિકાએ જન્મ નોંધણીને રસી માટેની એલર્ટ સાથે જોડી છે. નવજાત શિશુનાં માતા-પિતાએ નોંધણી કરાવી હોય તે મોબાઇલ નંબર પર રસી માટેની એલર્ટ આપવામાં આવે છે. સાબરકાંઠા જિલ્લા પંચાયત અને જિલ્લા કલેક્ટર કચેરી વિકલાંગતા પ્રમાણન શિબિર, ગ્રામ સભા કાર્યક્રમ વગેરેની તારીખોની જાહેરાત અગાઉથી ઓળખ કરાવેલા મોબાઇલ નંબરો પર વોઇસ એસએમએસ થકી કરે છે. સાબરકાંઠા જિલ્લાએ તમામ ટોલ-ફ્રી હેલ્પલાઇન ધરાવતા પોસ્ટર્સ જારી કર્યાં છે. આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ વિભાગ (ડીઓએચએફડબલ્યુ)ની વેબસાઇટ પર જાહેર આરોગ્ય સંસ્થાઓ અને એમ્બ્યુલન્સની સુવિધાનું આલોખન આપવામાં આવે છે. લોકો આ પ્રકારની સેવાઓનો ઉપયોગ કરે છે અને તેની પ્રશંસા કરી રહ્યા છે. જાહેર સેવાઓને અસરકારક રીતે નાગરિકો સુધી પહોંચાડવા માટે વ્યાપકપણે આ પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરી શકાય તેમ છે.
6. **સમિતિના સભ્યો વિશે માહિતી:** ઘણા અધિનિયમો (સામાજિક ન્યાય સમિતિ, રોગી કલ્યાણ સમિતિ, જાતીય સત્તામણી વિરૂદ્ધ ક્ષેત્ર ફરિયાદ સમિતિ) હેઠળ તૈયાર કરવામાં આવેલી વિવિધ સમિતિઓના સભ્યો વિશે માહિતી, તેમની કામગીરી અને બેઠકની વિગતો વેબસાઇટો પર પ્રાપ્ય નથી.
7. **બજેટની જોગવાઈ અને ખર્ચ:** બજેટ ફાળવણી અંગેની માહિતી કેટલાક વિભાગો દ્વારા જાહેર કરવામાં આવે છે. જોકે, બજેટ ઉપયોગની માહિતી સામાન્યપણે પ્રાપ્ય હોતી નથી. ગ્રામીણ વિકાસ અને પંચાયતી રાજ્ય વિભાગ (ડીઓઆરડી અને પીઆર), ગુજરાત અને રાજસ્થાનની વેબસાઇટ પર નાણાકીય અને ભૌતિક પ્રગતિનો અહેવાલ, યોજના મુજબ બજેટ ફાળવણી, વાસ્તવિક પ્રાપ્તિ અને ખર્ચ તથા યોજના અનુસાર લક્ષ્ય અને સિદ્ધિઓ મૂકવામાં આવેલાં છે.
8. **સામાન્ય અવલોકનો:** જે તારીખે વેબસાઇટને છેલ્લે અપડેટ કરવામાં આવી છે, તેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે અને નવા અપલોડને ચિહ્નિત કરવામાં આવ્યું છે. આદેશ અને અહેવાલ સ્થાનિક ભાષામાં પીડીએફમાં પ્રાપ્ય છે અને તેને સરળથાથી ડાઉનલોડ

કરી શકાય છે. કેટલીક વેબસાઇટો, જેમ કે ડીઓઆરડી અને પીઆર, રાજસ્થાન પર વિભાગીય અથવા તો અન્ય બેઠકોની નોટિસ તથા મહત્વની નોંધો અપલોડ કરવામાં આવે છે, પણ આ વિગતો મોટા ભાગની વેબસાઇટ્સ પર ઉપલબ્ધ નથી.

બાહ્ય સંસ્થાનોની માહિતીની ભૌતિક જાહેરાત/સેવા જોગવાઈના મુદ્દાઓનાં ઉદાહરણ નીચે આપવામાં આવ્યાં છે, જેમાં ઉમેરી શકાય તેવી કેટલીક માહિતી માટેનાં સૂચનો કરવામાં આવ્યાં છે:

અ. પંચાયત સ્તર

1) બીપીએલ યાદી અને દરેક પરિવાર દ્વારા મેળવવામાં આવતા લાભના પ્રકારો, 2) ગ્રામ પંચાયતના પીઆઇઓ તથા એપેલેટ ઓથોરિટી (એએ)ના સંપર્કની વિગતો, 3) ગ્રામ પંચાયતમાં ફરજિયાત અથવા સ્થાયી સમિતિના સભ્યોનાં નામ, 4) વિવિધ સેવાઓ અને ફરિયાદોના ટોલ-ફ્રી નંબર, 5) દુકાળની સ્થિતિ દરમિયાન આપવામાં આવેલા ઊપજના વળતરની વિગતો (વળતરના આધાર અને રકમ સામેલ કરી શકાય), 6) સામાજિક સુરક્ષા પેન્શનની પાત્રતા, આપવામાં આવેલી રકમ, મળવાપાત્ર લાભની મંજૂરીની સમય મર્યાદા અને જ્યાં અપીલ કરી શકાય તેનો પણ સમાવેશ કરી શકાય, અને 7) પેન્શન મેળવનાર લાભાર્થીની વિગતો.

કેટલીક પંચાયતોએ દીવાલ પર લખીને ઉપરોક્ત માહિતી જાહેર કરી છે. જ્યાં દીવાલની જગ્યા સીમિત હોય, ત્યાં માહિતી લખીને રજિસ્ટરમાં નોંધીને જાહેર ધોરણે આ માહિતી પૂરી પાડી શકાય.

બ. આંગણવાડીમાં માહિતીની જાહેરાત

1) આંગણવાડી અને મહત્વપૂર્ણ પ્રવૃત્તિઓનો સમય, 2) ખાદ્ય વિતરણ માટે જવાબદાર એસએચજીની યાદી, 3) નોંધણીકૃત કુપોષિત બાળકોની યાદી, 4) ઉપકરણ અને રજિસ્ટરો/રેકોર્ડની યાદી (જે પ્રાપ્ય હોવું જોઈએ તે દર્શાવવામાં આવે છે, નહીં કે વાસ્તવમાં જે છે તે), અને 5) નોંધણીના મહિના સાથે લાભાર્થીઓની યાદી અને વિતરણ કરવામાં આવેલાં ફૂડ પેકેટ્સની સંખ્યા.

ક. પીએચસી પર માહિતીની જાહેરાત

1) પીઆઇઓ અ એએના સંપર્કની વિગતો, 2) મહિનાની શરૂઆતમાં પીએચસી ખાતે ઉપલબ્ધ જરૂરી દવાઓના સ્ટોકને પગલે મફત દવાઓ મળવાની સ્થિતિમાં સુધારો થયો છે અને મફત દવાઓની પ્રાપ્યતાને કારણે સંબંધિત ભેદભાવયક્ત વ્યવહાર અટકાવવામાં મદદ મળી છે (આ યાદીને દર મહિને અપડેટ કરવી જોઈએ), 3) પીએચસીમાં ઉપલબ્ધ મફત સેવાઓ, 4) પીએચસી સ્તરે કર્મચારીઓનાં નામ, હોદ્દા અને ટેલિફોન નંબર, 5) ગ્રામ સંજીવની સમિતિ (વીએચ એન્ડ એસએનસી)ના સભ્યો, આ યાદીને ગ્રામ પંચાયત, આંગણવાડી

અને પેટા-કેન્દ્રોમાં પણ પ્રદર્શિત કરવી જોઈએ, 6) ઉપકેન્દ્રોના ક્યેમ્-ન્ટનો નકશો, 7) આરોગ્ય કેન્દ્રમાં પ્રાપ્ય નોંધણી-પત્રકો અને રેકોર્ડની યાદી, અને 8) ફરિયાદ નોંધણી માટે ટોલ-ફ્રી નંબર.

ડ. શાળાઓમાં માહિતીની જાહેરાત

1) અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિ, અન્ય પછાત વર્ગો અને સામાન્ય વર્ગ હેઠળ વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓની વર્ગ અનુસાર નોંધણી અને હાજરી, 2) એસએમસી સભ્યોની યાદી (બેઠકની તારીખ અને હાજર સભ્યોની વિગતો સામેલ કરી શકાય), 3) મધ્યાહન ભોજન (એમડીએમ) મેનુ, વિદ્યાર્થીઓની હાજરી અને જથ્થો, 4) મળેલી ગ્રાન્ટ્સ અંગેની માહિતી (ઉપયોગને પણ સામેલ કરી શકાય).

સક્રિય પણે માહિતીની જાહેરાતને અસરકારક બનાવવા માટેની ભલામણો

1. વિભાગ પ્રમુખોની સક્રિય જવાબદારી જરૂરી બની રહે છે. તેમણે ઇલેક્ટ્રોનિક ફોર્મેટમાં માહિતીને સુગ્રથિત કરવા માટેનાં સાધનો અને તંત્રોની જાણકારી મેળવવી જોઈએ. તમામ વિગતોને સતત અપડેટ કરતાં રહેવું જોઈએ. વિભાગીય વડાએ દર ત્રિમાસિક ગાળામાં ઓછામાં ઓછું એક વાર માહિતીની જાહેરાતના અમલની સમીક્ષા/દખરેખ કરવી જોઈએ. વિભાગો એસઆઇસી સાથે જાહેરાતની નીતિની આપ-લે કરે તેવી સલાહ આપવામાં આવે છે.
2. વિભાગોએ માહિતીની જાહેરાત કરવા માટે સ્થાનિક સ્તરના સરકારી અધિકારીઓને યોગ્ય ફોર્મેટ/ટેમ્પ્લેટ પૂરાં પાડવાં જોઈએ. ઓનલાઇન અને સેવા સ્થળ જાહેરાતની વચ્ચે સંપર્ક રહેવો જોઈએ. કોસ ડિપાર્ટમેન્ટ લિંક સ્થાપિત કરવી જોઈ.
3. માહિતી માટે પ્રાપ્ત વિનંતીઓ અને પ્રતિક્રિયાઓની યાદી પૂરી પાડવી જોઈએ. ઓછામાં ઓછું તેની સંક્ષિપ્ત વિગતો પૂરી પાડી શકાય.
4. ફરિયાદ નિવારણ વ્યવસ્થા - ડિજિટલ, મોબાઇલ આધારિત અને સ્થાનિક સ્તરની ભૌતિક વ્યવસ્થાનું સરળ ભાષામાં વર્ણન કરવું જોઈએ અને તમામ વિભાગો અને યોજનાની વેબસાઇટો અને પોર્ટલોના હોમ પેજ પર ભૌતિક સેવાનાં સ્થળો અને સંબંધિત કચેરીઓમાં મહત્વપૂર્ણ રીતે તે પ્રદર્શિત કરવું જોઈએ. નાગરિકો કોઈ પણ પ્રકારની ફરિયાદ નોંધાવે, ત્યારે તેમને તારીખ સહિત રસીદ મળે એ તેમનો અધિકાર છે. તેમને તેમણે કરેલી ફરિયાદ અંગે કરવામાં આવેલી કાર્યવાહીની માહિતી પૂરી પાડવી જોઈએ અને તેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. તમામ વિભાગીય વેબસાઇટો પર પ્રાપ્ત ફરિયાદો અને નિવારણની સ્થિતિ અંગેની છેલ્લામાં છેલ્લી માહિતી રજૂ થઈ હોવી જોઈએ.

અને ફોન નંબરો સાથે રાજ્ય ફરિયાદ પોર્ટલ અને પીજી પોર્ટલની લિંક આપવી જોઈએ.

5. પીઆઇઓ અને એએનો હોદ્દો ધરાવતા અધિકારીઓને આરઆઇઆઇ અને પ્રો-ઓક્ટિવ ડિસ્ક્લોઝર પરના તાલીમ કાર્યક્રમોમાં પ્રાથમિકતાના ધોરણે મોકલવામાં આવે. રાજ્યની તાલીમ સંસ્થાઓ માહિતીની જાહેરાતની પ્રણાલી પર સ્પષ્ટ દ્રષ્ટિકોણ વિકસાવવા માટે ઓડિયો અને વીડીયો તાલીમ અને પ્રચાર સામગ્રી વિકસિત કરી શકે છે. લાંબા ગાળે, તે સંબંધિત જાહેર કાર્યક્રમો, કામગીરી અને સંસ્થાકીય તંત્રો વિશે માહિતી આપવા સામેના અવરોધો દૂર કરવામાં ઉપયોગી નીવડશે.

શીખવાના ચાવીરૂપ મુદ્દાઓ

1. આરટીઆઇ અધિનિયમ, 2005ની કલમ 4.1 (બી) હેઠળ દરેક જાહેર સત્તા તંત્રએ તેની પાસે રહેલી માહિતી જાહેર કરવી અનિવાર્ય છે.
2. સરકારી કાર્યો, નીતિઓ અને કાર્યક્રમો વિશેની માહિતીની આપ-લે કરવી એ પારદર્શક અને ઉત્તરદાયિત્વ ધરાવતા શાસન માટેનો

માર્ગ મોકળો કરે છે.

3. દરેક જાહેર કચેરી, પછી તે ગ્રામ પંચાયત હોય, પ્રાથમિક શાળા હોય, પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર હોય કે પીડીએસ દુકાન હોય, ત્યાં પીઆઇઓ અને એએનું નામ, સરનામું અને ફોન નંબર ધરાવતાં બોર્ડ મૂકવા જરૂરી છે, જેથી નાગરિકો આરટીઆઇ અરજી કરી શકે.
4. સામાજિક ક્ષેત્રના કાર્યક્રમોની મહત્વપૂર્ણ જાહેરાતોને વિભાગની વેબસાઇટ, જિલ્લા પંચાયતની વેબસાઇટોની સાથે-સાથે સંબંધિત કચેરીઓમાં સાર્વજનિક માહિતીના બોર્ડ પર મહત્વપૂર્ણ રીતે મૂકવામાં આવે.
5. ઓનલાઇન અને સેવા સ્થળ જાહેર કરવા વચ્ચે સંપર્ક રહેવો જરૂરી છે.
6. ડિજિટલ, મોબાઇલ અને સ્થાનિક સ્તરની ભૌતિક વ્યવસ્થાનું વર્ણન સરળ ભાષામાં કરવું જોઈએ અને તમામ વિભાગો અને યોજનાની વેબસાઇટો તથા પોર્ટલોના હોમ પેજ પર, ભૌતિક સેવા સ્થળો અને સંબંધિત કચેરીઓમાં તે પૂરતા મહત્વ સાથે પ્રદર્શિત કરવું જોઈએ. ■

ક્યાં છે આપણાં ગરીબ લોકો?

- રાહુલ સિંહ, પરિયોજના પ્રભારી, 'ઉન્નતિ'

ગરીબીની વ્યાખ્યા અનુસાર 'ગરીબી' એ કેટલીક નિશ્ચિત (વિભિન્ન) સ્ત્રીજવસ્તુઓ અને ધનનો અભાવ છે અને આ એક બહુપાસીય વિભાવના છે, જેમાં સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય અને શારીરિક (મનોવૈજ્ઞાનિક) તત્વોનો સમાવેશ થાય છે. સરળ ભાષામાં કહીએ તો, અત્યંત ગરીબી એ એવી સ્થિતિ છે, જેમાં કોઈ વ્યક્તિ ખોરાક, કપડાં અને આશ્રય જેવી પાયાની વ્યક્તિગત જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે અસક્ષમ હોય છે. વર્ષ 2008માં 'સંયુક્ત રાષ્ટ્રો'ના આઠ મુદ્દાના 'મિલેનિયમ ડેવલપમેન્ટ ગોલ્સ' (એમડીજી) જારી કરવામાં આવ્યા હતા, જેમાં વર્ષ 2015 સુધીમાં ગરીબી, ભૂખમરો, બિમારી, નિરક્ષરતા, પર્યાવરણની સમસ્યાઓ તથા મહિલાઓ વિરૂદ્ધ થતા ભેદભાવ જેવી સમસ્યાઓને નાથવાની હતી. ડિસેમ્બર, 2015માં એમડીજીનો અંતિમ તબક્કો ચાલી રહ્યો હતો, તે સમયે આપણે સ્વયંને સવાલ પૂછવાનો હતો, 'શું દુનિયામાં એવો કોઈ પણ દેશ છે, જે ગરીબીથી મુક્ત હોય અથવા તો જ્યાં ગરીબી ન હોય?' તેના જવાબમાં હજી પણ મોટી 'ના' છે, કારણ કે આજે પણ દુનિયામાં કોઈ દેશ એવો નથી, જે વાસ્તવમાં ગરીબી કે ગરીબ લોકોથી મુક્ત હોવાનો દાવો કરી શકે.

સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના 191 સભ્ય દેશોની સાથે-સાથે ભારતે પણ 2000માં સંયુક્ત રાષ્ટ્ર એમડીજીનો સ્વીકાર કર્યો હતો, જેથી લાખો લોકોને અત્યંત ગરીબી અને ભૂખમરો, નિરક્ષરતા, નબળા આરોગ્યની સ્થિતિમાંથી મુક્ત કરી શકાય. ડિસેમ્બર, 2015માં એમડીજીનું સમાપન થયું. તેણે ભારતમાં 1990ના દાયકાના આંકડાઓની તુલનામાં ગરીબી ઘટાડવામાં મદદ કરી. પરંતુ, હજી પણ ઘણી લાંબી મજલ કાપવી બાકી છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના 2015ના અહેવાલ અનુસાર, દેશનાં 125 કરોડ લોકોમાંથી લગભગ 30 કરોડ લોકો હજી પણ અત્યંત ગરીબીની સ્થિતિમાં જીવી રહ્યાં છે. દુનિયાના એક તૃત્યાંશ ગરીબો, લગભગ 1.2 અબજ ગરીબો ભારતમાં રહે છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના એમડીજી અહેવાલ (2014) અનુસાર, 2012માં વિશ્વમાં પાંચ વર્ષ કરતાં ઓછી વયે મોતને ભેટતાં બાળકોની સૌથી વધુ સંખ્યા નોંધાવનારા ભારતમાં 14 લાખ બાળકો પાંચ વર્ષની વય પૂરી કરતાં પહેલાં જ મૃત્યુ પામે છે. ઓક્ટોબર, 2017માં 'ઇન્ટરનેશનલ ફૂડ પોલિસી રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ' (એફપીઆરઆઇ) દ્વારા પ્રકાશિત એક તાજેતરના અહેવાલમાં 'ગ્લોબલ હંગર ઇન્ડેક્સ 2017' (જીએચઆઇ)

દ્વારા 119 વિકાસશીલ દેશોમાંથી ભારતને 100મું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે, જે ભારતમાં ભૂખની પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિની ગંભીરતા પર પ્રકાશ પાડે છે. એટલે સુધી કે નેપાળ, શ્રીલંકા અને બાંગ્લાદેશ જેવા દેશો પણ ભારત કરતાં આગળ છે. વાસ્તવમાં ભારતનું સ્થાન 97મા ક્રમેથી પાછળ ધકેલાઈને 100 પર આવી ગયું છે.

પરિસ્થિતિની ગંભીરતા એ હકીકત પરથી જાણી શકાય છે કે દુનિયાની પ્રત્યેક ત્રીજી ગરીબ વ્યક્તિ ભારતમાં રહે છે. દેશની લગભગ 60 ટકા ગરીબ વસ્તી ભારતનાં સાત રાજ્યો છત્તીસગઢ, બિહાર, ઝારખંડ, મધ્ય પ્રદેશ, ઓરિસ્સા, રાજસ્થાન અને ઉત્તર પ્રદેશમાં રહે છે, જ્યારે દેશના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં 80 ટકા ગરીબ લોકો રહે છે. ઝારખંડના સિમડેગા જિલ્લામાં ભૂખ અને ભૂખમરોને કારણે મૃત્યુ પામનારી એક 11 વર્ષની છોકરીના તાજેતરના સમાચાર ભારતના ગરીબ પરિવારોએ વેઠવી પડતી મુશ્કેલીઓ અને કષ્ટોનું સચોટ ઉદાહરણ છે. આ દારૂણ ઘટના પાછળનું કારણ આધાર સંખ્યા સાથે જોડાયેલા ન હોવાને કારણે પરિવારનું રેશન કાર્ડ રદ કરવાનું અને પછી જાહેર વિતરણ યોજના (પીડીએસ) હેઠળ પરિવારને રેશન આપવાનો ઇન્કાર કરવાનું હતું. ભારતમાં એક સમયે ભૂખમરોના પટ્ટા તરીકેની ઓળખ ધરાવતા ઓરિસ્સાના કોરાપુટ-બલાંગીર-કાલાહાંડી (કેબીકે) જિલ્લાઓમાં અછત અને ભૂખમરોને કારણે મોત નીપજવાની સ્થિતિ હજી પણ દેશના અત્યંત ગરીબ લોકો માટે પ્રવર્તી રહી છે. 2014માં ઓરિસ્સાની ભૂખમરોની પરિસ્થિતિ અંગે અશોક પ્રધાનીએ પ્રસિદ્ધ કરેલા એક અહેવાલમાં જણાવાયું હતું કે, 'ત્રીસ વર્ષ બાદ, કેબીકેના રહેવાસીઓની પરિસ્થિતિમાં ભાગ્યે જ સુધારો થયો છે. લોકોના સમુદાયો સ્થળાંતર કરી રહ્યા છે. કુપોષણ, ઊંચો બાળ મૃત્યુ દર અને શાળામાં ઓછા પ્રવેશના આંકડા ચિંતાનો વિષય બન્યા છે.'

બીજી તરફ, કુલ રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદન (જીડીપી)ના વિકાસના આધારે, 'આઇએમએફ', 'વિશ્વ બેન્ક' અને 'ફોર્બ્સ'ના વ્યાપક આર્થિક અંદાજોના મૂલ્યાંકન અનુસાર, ભારત વિશ્વના સૌથી ઝડપથી પ્રગતિ સાધી રહેલા અર્થતંત્રો પૈકીનું એક છે અને 2030 સુધીમાં તે વિશ્વનું ત્રીજા ક્રમનું સૌથી મોટું અર્થતંત્ર બની જશે તેવી આશા સેવવામાં આવે છે. ગત દાયકામાં દર વર્ષે 7.3 ટકાની જીડીપી વૃદ્ધિની સાથે ભારતનો

આર્થિક વિકાસ પ્રશંસાપાત્ર જરૂર જણાય છે, પણ જ્યારે આપણે શિક્ષણ, આરોગ્ય સેવાઓ, આવાસ અને પર્યાવરણ જેવા અન્ય સામાજિક સૂચકાંકોને ધ્યાનમાં લઈએ, ત્યારે ભારતની પ્રગતિ મંથર ગતિએ આગળ વધતી જણાય છે. ‘યુનિસેફ’ના અહેવાલમાં જણાવાયું છે કે ભારતમાં 61 મિલિયન કરતાં વધુ બાળકો છે, જેમાં પાંચ વર્ષ કરતાં નાની વયનાં બાળકો કુપોષણને કારણે અવિકસિત છે. કુપોષણ અને અપૂરતું ભોજન મોતનું મુખ્ય કારણ રહ્યાં છે.

સામાજિક પ્રગતિ ઇમ્પેરેટિવિ સર્વે, 2016ના તાજેતરમાં જ પ્રકાશિત થયેલાં પરિણામોએ ‘નિમ્ન સામાજિક પ્રગતિ’ની શ્રેણીમાં સામેલ 143 દેશોમાંથી ભારતને 98મું સ્થાન આપ્યું છે. આ અભ્યાસમાં જુદા-જુદા દેશોનું રેન્કિંગ નક્કી કરવા માટે પાયાની માનવ જરૂરિયાતો (પોષણ, પાણી અને સ્વચ્છતા, આશ્રય, વ્યક્તિગત સુરક્ષા), કલ્યાણનો આધાર (પાયાના જ્ઞાન સુધીની પહોંચ, માહિતી સુધી પહોંચ અને પ્રત્યાયન, આરોગ્ય અને કલ્યાણ, પર્યાવરણ ગુણવત્તા) અને તક (વ્યક્તિગત અધિકાર, વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા અને પસંદગી, સહિષ્ણુતા અને સમાવેશ, ઉચ્ચ શિક્ષણ સુધીની પહોંચ) જેવા સૂચકાંકો પર વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો. માનવ વિકાસ સૂચકાંકની વાત કરીએ, તો તેમાં પણ થાઇલેન્ડ, ઇન્ડોનેશિયા, શ્રીલંકા અને નેપાળ જેવા નાના દેશોએ ભારત કરતાં વધુ સારો દેખાવ કર્યો છે. સામાજિક પ્રગતિ સર્વેક્ષણમાં ભારતનું હતાશાજનક રેન્કિંગ એ હકીકત પર પ્રકાશ ફેંકે છે કે જો આપણે વાસ્તવમાં નિરાધાર લોકોની પીડા ઓછી કે દૂર કરવા માંગતા હોઈએ, તો આપણે શિક્ષણ, આરોગ્ય કાળજી સેવાઓ વગેરે જેવા મહત્વના મુદ્દાઓ પર ધ્યાન આપવાનો સમય પાકી ગયો છે.

ઉપરોક્ત પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં એવો સવાલ ઊઠે છે કે શું આપણે વાસ્તવમાં દેશના અત્યંત ગરીબ વર્ગોમાં વારંવાર નીપજતાં મોત અને ભૂખમરાની હાલની સ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને ગરીબ અને ગરીબ પરિવારોની ઓળખ કરવા માટે સક્ષમ છીએ? ભારતમાં ગરીબોના સ્વરૂપ અને ગરીબોનો અંદાજ કાઢવા માટે જુદી-જુદી પદ્ધતિઓ અપનાવનારી વિવિધ પરિભાષાઓ હજી સુધી એ તથ્ય સામે લાવવામાં સફળ રહી નથી કે વાસ્તવમાં ગરીબ કોણ છે? અને આપણા દેશમાં તેમની વાસ્તવિક સંખ્યા કેટલી છે?

‘ભારતીય રિઝર્વ બેન્ક’ (આરબીઆઇ)ના 2012ના અહેવાલ અનુસાર, દેશની 22 ટકા વસ્તી તેની સત્તાવાર ગરીબી રેખાથી નીચે છે. ‘વિશ્વ બેન્ક’ અને ‘સંયુક્ત રાષ્ટ્ર’ એમજીડીના અહેવાલ 2011-12 અનુસાર, ગરીબીની રેખા હેઠળ રહેનારા લોકોની સંખ્યા અનુક્રમે 276 અને 270 મિલિયન છે. સુરેશ તેંડુલકર સમિતિના અહેવાલ પ્રમાણે 2009-

10માં ભારતમાં ગરીબી રેખા હેઠળ 354 મિલિયન વસ્તી (વસ્તીના 29.6 ટકા) હતી અને 2011-12માં 269 મિલિયન (વસ્તીના 21.9 ટકા) વસ્તી હતી. રંગરાજન સમિતિના અહેવાલમાં જણાવ્યા મુજબ, 2009-10માં ગરીબી રેખા હેઠળ 454 મિલિયન વસ્તી (વસ્તીના 38.2 ટકા) હતી અને 2011-12માં 363 મિલિયન (વસ્તીના 29.5 ટકા) હતી.

આ આંકડાઓ સ્પષ્ટપણે સૂચવે છે કે આપણા દેશમાં ગરીબોની સાચી સંખ્યાનો અંદાજ લગાવવા માટે એકમાત્ર પદ્ધતિનો અભાવ છે અને ગરીબીની સીમાનું માપન કરવા માટે ગરીબી રેખાની કોઈ વ્યાખ્યા નથી. પરંતુ આ મામલે હકીકત એ છે કે દેશમાં મોટી સંખ્યામાં લોકો નિરાશા, મુશ્કેલીઓ અને કષ્ટોનો સામનો કરી રહ્યા છે. હવે એ તથ્ય સ્વીકારવાનો સમય પાકી ગયો છે કે દેશભરમાં ગરીબોની ઓળખ કરવા માટેની પ્રક્રિયાઓ અને પદ્ધતિઓ વચ્ચે એક અંતર પ્રવર્તી રહ્યું છે, અને તે સમગ્ર દેશમાં ગરીબો અને ગરીબ પરિવારોના જીવન પર ગંભીર, બદલી ન શકાય તેવી અસર નીપજાવી રહ્યું છે. આ સ્થિતિ ઘણી જ જોખમી છે અને જો આપણે આપણા દેશમાં ગરીબ પરિવારોની સંખ્યા અને ગરીબોની ઓળખ કરવામાં અસક્ષમ છીએ, તો આપણે ન્યાયપૂર્ણ સામાજિક સમાનતા સાથે પ્રગતિ નહીં કરી શકીએ.

એવું નથી કે ફક્ત ભારત જેવા વિકાસશીલ દેશો જ પોતાનાં ગરીબ લોકોની પરિસ્થિતિનો તાગ મેળવવા માટે સંઘર્ષ કરી રહ્યા છે. બલ્કે, અમેરિકા જેવા વિકસિત દેશો માટે પણ તેમની વસ્તીમાં ગરીબીની હાલની સ્થિતિનો સ્વીકાર કરવું મુશ્કેલ થઈ રહ્યું છે. સાથે જ, એ પણ સાચું છે કે ‘અમેરિકન સેન્સસ બ્યૂરો’ના સત્તાવાર અહેવાલ પ્રમાણે, દુનિયાના સૌથી અમીર દેશ અમેરિકામાં 41 મિલિયન ગરીબ લોકો વસે છે (અન્ય અંદાજો આ આંકડાને ઘણા વધારે જણાવે છે), જે ગરીબોના સર્વવ્યાપી સ્વરૂપની પુષ્ટિ કરે છે. આ જ કારણસર અત્યંત ગરીબી અને માનવ અધિકારો પર સંયુક્ત રાષ્ટ્રના વિશેષ દૂત ફિલિપ એલ્સ્ટને અમેરિકાની ગરીબીની સ્થિતિ પર પ્રકાશ પાડવા માટે કાંઠાથી કાંઠા સુધીની તપાસ શરૂ કરી દીધી છે અને દુનિયાના સૌથી અમીર દેશ તથા તેના રાષ્ટ્ર પ્રમુખને અમેરિકાના સૌથી નબળા નાગરિકની મુશ્કેલીઓ માટે જવાબદાર ઠેરવે છે. આ પ્રવાસનું આયોજન મોટાં-મોટાં અમેરિકન સપનાંઓ તરફની દોડમાં પાછળ છૂટી ગયેલાં લોકોની સામાજિક અને આર્થિક ચિંતાઓ પર ધ્યાન આપવા માટે કરવામાં આવ્યું છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રની મુલાકાતમાં કેલિફોર્નિયામાં ઘરવિહોણાં લોકોની સ્થિતિ, દક્ષિણ તરફના છેડે વંશીલ ભેદભાવોનો સામનો કરનારા લોકો, પૂએર્ટો રિકોમાં લોકોની પરિસ્થિતિની ઉપેક્ષા અને પશ્ચિમ વર્જિનિયામાં ઔદ્યોગિક નોકરીઓમાં

ઘટાડા પર ધ્યાન આપવામાં આવે તેવી શક્યતા છે.

અમેરિકાના પ્રતિકૂળ વિસ્તારોમાં દારૂણ ગરીબી અને માનવ અધિકારો પર નજર રાખવા પાછળ સંયુક્ત રાષ્ટ્રનો ઉદ્દેશ્ય દુનિયાને એ દર્શાવવાનો અને મજબૂત સંદેશો મોકલવાનો છે કે કોઈ પણ દેશ ગમે તેટલો ધનવાન કેમ ન હોય, પણ તે વધતી અસમાનતાને પગલે પ્રવર્તી રહેલા માનવ દુઃખોથી મુક્ત નથી. કોઈ પણ દેશ ભલે ગમે તેટલો શક્તિશાળી હોય, પણ તે માનવ અધિકાર કાયદાની પહોંચથી પર નથી. આ પ્રવાસથી રજૂ કરવામાં આવતો વધુ એક મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્ન એ છે કે - જો તમે પાયાનું જીવન ધોરણ સંતોષવા માટે સક્ષમ નથી, તો શું એ શક્ય છે કે તમે દુનિયાના એક અગ્રણી લોકશાહી દેશમાં રાજકીય સહભાગિતા કે મતદાનના અધિકાર જેવા મૌલિક માનવ અધિકારનો આનંદ ઊઠાવી શકો? મુલાકાત શરૂ કરતાં પહેલાં ફિલિપ એલ્ટને એક નિવેદનમાં જણાવ્યું છે કે, હવે દુનિયાથી એ હકીકત છૂપી રહી નથી કે અમેરિકામાં અપાર ધન-સંપત્તિ હોવા છતાં ત્યાં પણ ઘણી ગરીબી અને અસમાનતા પ્રવર્તે છે, જે દુનિયાભરમાં સંપત્તિની વધતી અસમાનતા અંગે સેવાઈ રહેલી ચિંતાઓનું પ્રતીક છે.

જ્યારે ભારતના એક ટકા સૌથી ધનવાન લોકો પાસે દેશની કુલ સંપત્તિના 58 ટકા છે, જે આશરે 50 ટકાના વૈશ્વિક આંકડા કરતાં વધારે છે, ત્યારે નાગરિકોનો ન્યાયપૂર્ણ, લોકશાહી અને સમાનતાપૂર્ણ સામાજિક-આર્થિક વિકાસ લાવવા માટે આપણે આપણી આસપાસ અથવા તો જ્યાં આપણે છીએ, ત્યાં રહેનારા ગરીબ લોકો અને ગરીબ પરિવારોની ઓળખ કરવી પડશે. આપણી મદદ અને સરકારી કાર્યક્રમો તથા નીતિઓ સૌથી વધુ વંચિત અને ઉપેક્ષિત સમૂહોની પહોંચમાં હોવાં જોઈએ. દેશના દરેક ગરીબ અને ઘરવિહોણા પરિવારને ભોજન, પાણી અને આશ્રય જેવી પાયાની જરૂરિયાતો સરળતાથી મળી રહે તે માટે સરકાર, લોકો અને નાગરિક સમાજે દરેક શક્ય પ્રયાસ હાથ ધરવો જોઈએ. આપણી આસપાસની ગરીબ વ્યક્તિ અને ગરીબ પરિવારે ગરીબી પ્રમાણિત કરવા માટે મોટું પ્રમાણ આપવાની જરૂર નથી. ઊલટું, જીવનની મૂળભૂત જરૂરિયાતો પૂરી

કરવામાં રોજિંદી સમસ્યાઓ અંગેની તેમની સ્થિતિ અને દશા તેમના વિશે ઘણું કહી જાય છે.

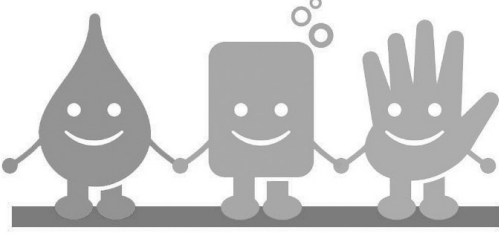
સામાજિક પ્રગતિના ભોગે ફક્ત 'વિકાસ' પર ભાર મૂકવાની સ્થિતિ ભારતીય સમાજમાં અસમાનતાને ઉત્તેજન આપશે અને જો આમ જ ચાલતું રહ્યું, તો દેશ તરીકે સામાજિક પ્રગતિ પ્રાપ્ત કરવી અને 2030 સુધીમાં સંયુક્ત 'રાષ્ટ્રના સાતત્યપૂર્ણ વિકાસ લક્ષ્યો' (એસડીજી) હાંસલ કરવા મુશ્કેલ બનશે. જે અત્યંત વંચિત વર્ગોને જ્યાંથી પરત ફરવું મુશ્કેલ બને, તેવી સ્થિતિમાં પહોંચાડી દેશે.

સ્રોત:

- 1) TNN, (2015, February 4). 30 crore people still live in extreme poverty in India: UN report. The Times of India, Retrieved from <https://timesofindia.indiatimes.com/india/30-crore-people-still-live-in-extreme-poverty-in-India-UN-report/article-show/46122767.cms>
- 2) Himanshi Dhawani, (2014, July 17). India is home to world's 1/3rd of extreme poor population: UN study. The Times of India, Retrieved from <https://timesofindia.indiatimes.com/india/India-is-home-to-worlds-1/3rd-of-extreme-poor-population-UN-study/articleshow/38512305.cms>
- 3) National, (2017, October 30). दुनिया का हर तीसरा गरीब भारतीय Dainik Jagran, Retrieved from <https://www.jagran.com/videos/news/national-global-hunger-index-2017-india-ranks-100th-among-119-nations-v31964.html>
- 4) Ashok Pradhani, (2014, March 31). Netas feed off Odisha hunger belt. The Times of India, Retrieved from <https://timesofindia.indiatimes.com/news/Netas-feed-off-Odisha-hunger-belt/articleshow/32991572.cms>
- 5) K.S. Venkatachalam, (2016, October 18). Why GDP Is a Bad Indicator for India's Economic Development. The Diplomat, Retrieved from <https://thediplomat.com/2016/10/why-gdp-is-a-bad-indicator-for-indias-economic-development/>
- 6) Ed Pilkington, (2017, December 1). Why the UN is investigating extreme poverty ... in America, the world's richest nation. The Guardian, Retrieved from https://www.theguardian.com/world/2017/dec/01/un-extreme-poverty-america-special-rapporteur?CMP=Share_iOSApp_Other
- 6) PTI, (2017, January 17). Richest 1% own 58% of total wealth in India: Oxfam. The Hindu, Retrieved from <http://www.thehindu.com/business/Economy/Richest-1-own-58-of-total-wealth-in-India-Oxfam/article17044486.ece>

આપણા હાથ, આપણું ભવિષ્ય

બાડમેર જિલ્લાના સિંઘરી તાલુકામાં 'ગ્લોબલ હેન્ડવોશિંગ ડે' ઊજવણી પર એક સંક્ષિપ્ત અહેવાલ
- રાહુલ સિંહ, પરિયોજના ઈનચાર્જ, 'ઉન્નતિ'

Global Handwashing Day :: 15th of October "Our hands, our future!"

‘આપણા હાથ, આપણું ભવિષ્ય!’

વિશ્વમાં દર વર્ષે 15મી ઓક્ટોબરે ‘ગ્લોબલ હેન્ડવોશિંગ ડે’ (જીએચડી) મનાવવામાં આવે છે. આ એક વૈશ્વિક સમર્થન દિવસ છે, જે સાબુથી હાથ ધોવાની, રોગોને અટકાવવાની અને જીવન બચાવવા માટે સરળ, અસરકારક અને સસ્તા ઉપાય તરીકે જાગૃતિ અને સમજૂતી ફેલાવવા માટે કટિબદ્ધ છે.

‘ગ્લોબલ હેન્ડવોશિંગ ડે’ની શરૂઆત ઓગસ્ટ, 2008માં ‘ગ્લોબલ હેન્ડવોશિંગ પાર્ટનરશીપ’ (જીએચપી) દ્વારા સ્ટોકહોમ, સ્વિડન ખાતે ‘વિશ્વ જળ સપ્તાહ’માં કરવામાં આવી હતી. પહેલો ‘ગ્લોબલ હેન્ડવોશિંગ ડે’ સંયુક્ત રાષ્ટ્ર મહાસભા દ્વારા નિયત કરેલી તારીખ 15મી ઓક્ટોબર, 2008ના રોજ મનાવાયો હતો અને 2008ના વર્ષને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્વચ્છતા વર્ષ જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું. આ દિવસ મનાવવા પાછળનો ઉદ્દેશ્ય લોકોને પ્રોત્સાહિત કરવાનો અને સાબુથી હાથ ધોવાની વૈશ્વિક અને સ્થાનિક દ્રષ્ટિને વેગ આપવા

શાળાનાં બાળકો દ્વારા રેલી - સિંઘરી, બાડમેર, રાજસ્થાન

માટે રચનાત્મક પ્રકારો તૈયાર કરવાનો તેમની ચકાસણી કરવાનો અને તેનો અમલ કરવાનો હતો.

2008માં મનાવવામાં આવેલા પ્રથમ ‘ગ્લોબલ હેન્ડવોશિંગ ડે’ને વિશ્વભરમાં સાબુથી હાથ ધોવા માટે કટિબદ્ધ 120 મિલિયનથી વધુ બાળકોનું ઉત્સાહજનક સમર્થન સાંપડ્યું. આ દિવસ આશરે 70 દેશોમાં મનાવાયો હતો. ત્યારથી વિવિધ સમુદાય અને રાષ્ટ્રીય નેતાઓએ સાબુથી હાથ ધોવાની વૈશ્વિક અને સ્થાનિક સંસ્કૃતિને વેગ આપવા માટે અને તેનું સમર્થન કરવા માટે વિશ્વભરમાં સાબુથી હાથ ધોવાની સ્થિતિને ઉજાગર કરવા માટે અને હાથ ધોવાના ફાયદા વિશે જાગૃતિ ફેલાવીને ‘ગ્લોબલ હેન્ડવોશિંગ ડે’ને એક સમર્પિત દિવસ તરીકે વેગ આપ્યો છે. રોજિંદા જીવનમાં સ્વચ્છ હાથોની સાદગી અને મહત્વ દર્શાવવા માટે જીએચડી એક ખાસ દિવસ છે. દર વર્ષે દુનિયાભરના 100થી વધુ દેશોમાં 200 મિલિયન કરતાં વધારે લોકો તેની ઊજવણીમાં સામેલ થાય છે. ‘ગ્લોબલ હેન્ડવોશિંગ ડે’ને સરકારો, આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ, નાગરિક સમાજ સંગઠનો, બિન-સરકારી સંગઠનો, ખાનગી કંપનીઓ અને વ્યક્તિઓના એક વિસ્તૃત વર્ગે સ્વીકાર્યો છે.

તાજેતરમાં જ યુનિસેફના અહેવાલ પ્રમાણે, ભારતમાં પાંચ વર્ષથી નાની વયનાં બાળકોને ન્યૂમોનિયા અને ઝાડા થવાથી સૌથી વધુ, આશરે ત્રણ લાખ બાળકોનાં મૃત્યુ નોંધાયાં છે. આ અહેવાલમાં નોંધવામાં આવ્યું છે કે ઝાડા બાળકોનો મોટો શત્રુ છે, જે વિશ્વભરમાં પાંચ લાખ કરતાં ઓછી વયનાં 9 ટકા બાળકોના મોતનું કારણ બને છે. સરળ અને અસરકારક સારવાર પ્રાપ્ય હોવા છતાં તેના કારણે રોજનાં 1400થી વધુ બાળકો અથવા તો દર વર્ષે આશરે 5,26,000 બાળકો મોતને ભેટે છે.

‘વિશ્વ આરોગ્ય સંગઠન’ અને યુનિસેફ દ્વારા જ્યાં ઝાડા અને ન્યૂમોનિયા માટે ‘ઇન્ડિયા એક્શન પ્લાન’ શરૂ કરવાની યોજના છે, તે ચાર રાજ્યોમાં રાજસ્થાનનો પણ સમાવેશ થાય છે. કારણ કે, પાંચ વર્ષથી ઓછી વયના મૃત્યુદરના રાજ્યના આંકડાઓ દર્શાવે છે કે પ્રત્યેક 1,000 જીવિત જન્મમાંથી 59 બાળકો બીજા દિવસ પહેલાં જ મૃત્યુ પામે છે. આ સિવાય, વાર્ષિક આરોગ્ય સર્વેક્ષણ (એએચએસ) બુલેટિન, 2011 અનુસાર, રાજસ્થાનના શહેરી વિસ્તારોની

શાળાએ અને ઘરે રોજ સાબુથી હાથ ધોવાની પ્રતિજ્ઞા લેતાં બાળકો

સરખામણીમાં ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં પાંચ વર્ષથી ઓછી વયે મૃત્યુ થવાનો દર 28 ટકા વધારે છે. આથી, આંગણવાડીમાં, શાળાઓમાં અને બાળપણનાં પ્રારંભિક વર્ષોમાં સાબુ વડે હાથ ધોવાની આદતને ઉત્તેજન આપવું મહત્વપૂર્ણ બની રહે છે, જેનાથી સ્વચ્છતા અને સફાઈમાં સુધારો થાય છે. બાળકો અને તેમનાં માતા-પિતાના ભોજન કરવાના અથવા ભોજનને સ્પર્શતાં પહેલાં અથવા તો શૌચાલયોનો ઉપયોગ કર્યા બાદ સાબુ વડે હાથ ધોવા જેવા સામાન્ય વ્યવહારમાં પરિવર્તન આવે, તો નુકસાનકારક ચેપ અને જોખમી બેક્ટેરિયા, એથેઈસ્ટના પ્રસરણને 50 ટકા સુધી ઘટાડી શકાય છે.

પ્રારંભથી જ ‘ગ્લોબલ હેન્ડવોશિંગ ડે’ની ઊજવણી અને તેની શરૂઆત બાળકો પર કેન્દ્રીત રહી છે. 2008માં મહાન ક્રિકેટ ખેલાડી સચિન તેંડુલકર તેમની ટીમ સાથે ભારતની શાળાઓનાં 100 મિલિયન બાળકોને ‘ગ્લોબલ હેન્ડવોશિંગ ડે’ કેમ્પેઇનના ભાગરૂપે બહેતર આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા માટે શાળા અને ઘરોમાં સાબુથી હાથ ધોવા માટે પ્રેરણા પૂરી પાડવાના અભિયાનમાં જોડાયા હતા. ‘ગ્લોબલ હેન્ડવોશિંગ ડે’ નિમિત્તે શાળાકીય સ્તરે પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન અને કાર્યક્રમની ઊજવણી શાળાઓમાં તેની સુસંગતતા દર્શાવે છે. તે શાળાનાં બાળકો અને સામાન્ય જનતા વચ્ચે સ્વચ્છ હાથોનું મહત્વ અને ગંદા હાથથી થતા ચેપનું પ્રસરણ અટકાવવા માટેની પ્રક્રિયામાં હાથ ધોવાના મહત્વ વિશે સંદેશ ફેલાવવા માટે પ્રોત્સાહન પૂરું પાડે છે.

વ્યવહારમાં પરિવર્તન લાવવા માટે અને જીએચડીની ભાવનાને ધબકતી રાખવાની આશા સાથે ‘ઉન્નતિ’ - વિકાસ શિક્ષણ સંગઠને 15મી ઓક્ટોબર, 2017ના રોજ રાજસ્થાનના બાડમેર જિલ્લાના સિંધરી તાલુકાના ગૈલાનાડી ગામમાં ‘ગ્લોબલ હેન્ડવોશિંગ ડે’નું આયોજન

કર્યું હતું. અમારા મતે, ‘ગ્લોબલ હેન્ડવોશિંગ ડે’ અભિયાન ખાસ કરીને દેશના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં બિમારી અટકાવવા માટે મહત્વના દ્રષ્ટિકોણરૂપે સાબુ વડે હાથ ધોવા અંગે જાગૃતિ ફેલાવવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી શકે છે. આ કાર્યક્રમમાં 356 લોકો સહભાગી થયા, મુખ્યત્વે 3થી પાંચ વર્ષની વયજૂથનાં એકથી 10 ધોરણનાં વિદ્યાર્થીઓ, કુર્જા (આરોગ્ય, પોષણ અને વોશ કાર્યકર્તાઓ સ્વરૂપે તાલીમબદ્ધ કિશોરીઓ), 27 એકીકૃત બાળ વિકાસ સેવાઓ (આઈસીડીએસ) કેન્દ્રોમાંથી આંગણવાડી કાર્યકર્તાઓ અને આસપાસના સમુદાયોએ ભાગ લીધો. આ કાર્યક્રમમાં સરપંચ, વોર્ડ મેમ્બર જેવા ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ, ઉપ જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ (એસડીએમ), બાળ વિકાસ પરિયોજના અધિકારી (સીડીપીઓ), તાલુકા વિકાસ અધિકારી (બીડીઓ), આંગણવાડી સુપરવાઇઝર અને કાર્યક્રમ અધિકારી (પીઓ - એમજીનરેગા) સહિતના સરકારી અધિકારીઓ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

આ કાર્યક્રમ 180 વિદ્યાર્થીઓ અને કુર્જા (આરોગ્ય, પોષણ અને વોશ સ્વયંસેવકો તરીકે તાલીમબદ્ધ કિશોરીઓ)ના નેતૃત્વમાં રેલી સાથે શરૂ થયો હતો. તેમણે ‘સાફ હાથ સ્વચ્છતાનો આધાર, એવો રચીશું અમે ઘર સંસાર’, ‘લઈને આવ્યા અમે એ સંદેશ, સ્વચ્છ થાય હાથ તન, મન અને આ દેશ’ તથા ‘કાકા-કાકીને કહેવાનું છે કે, સાફ-સુઘડ રહેવાનું છે’ વગેરે જેવાં સૂત્રો દ્વારા સાબુથી હાથ ધોવાનું મહત્વ દર્શાવતા સંદેશો અને સૂચનાઓનો પ્રસાર કર્યો. આ સૂત્રો પ્લેકાર્ડ પર પણ લખવામાં આવ્યાં હતાં. દરેક પ્રસંગે કુર્જાએ લોકોને બેસિનમાં તેમના હાથ ધોવડાવીને અને પછી સાફ બાટલીમાં પાણી એકઠું કરીને હાથ ધોવાનું મહત્વ સમજાવ્યું. તેમણે ગંદા પાણીને ચોખ્ખા પાણી સાથે સરખાવ્યું અને જો હાથ ન ધોયા હોત, તો તે ગંદકીનું શું પરિણામ આવ્યું હોત, તે વિશે લોકોને વિચારવા માટે જણાવ્યું.

આ કાર્યક્રમના એક દિવસ પહેલાં બાળકોએ ડ્રોઇંગ, પેઇન્ટિંગ, રંગોળી અને નિબંધ લેખનના માધ્યમથી થીમ આધારિત સ્પર્ધાઓમાં ભાગ લીધો હતો અને તમામ લોકો તેમનું કામ જોઈ શકે, તે માટે તેનું પ્રદર્શન યોજવામાં આવ્યું હતું. વિજેતાઓ અને ઉત્કૃષ્ટ દેખાવ કરનારી કેટલીક આંગણવાડીઓનું સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું. પુરસ્કારરૂપે એક પાયાની વ્યક્તિગત સ્વચ્છતા કિટ રાખવામાં આવી હતી. તમામ સહભાગીઓએ ભોજન કરતાં પહેલાં અને શૌચાલયનો ઉપયોગ કર્યા બાદ સાબુથી હાથ ધોવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. ■

વિકલાંગ વ્યક્તિ અધિકાર અધિનિયમ, ૨૦૧૬ - એક ગંભીર ચિંતન

- પ્રસન્ના કુમાર પિન્ચા

વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે ભૂતપૂર્વ મુખ્ય કમિશનર, ભારત સરકાર, નવી દિલ્હી

આ સંક્ષિપ્ત લેખ વિકલાંગ વ્યક્તિ અધિકાર અધિનિયમ, 'આરપીડી' અધિનિયમ, 2016ના મહત્વપૂર્ણ અધિકારોનું ગંભીર વિશ્લેષણ કરવાનો એક સાધારણ પ્રયાસ છે, જે અગાઉના પીડબલ્યુડી અધિનિયમ, 1995નું સ્થાન લેશે. ભારત સરકારે તેને પોતાના તમામ સ્થાનિક અને સંબંધિત કાયદાઓ અને આંતરરાષ્ટ્રીય માનવ અધિકાર સંધિ ધરાવતી નીતિઓ, અર્થાત્ વિકલાંગ વ્યક્તિઓના અધિકારો અંગે સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંમેલન (યુએનસીઆરપીડી) સાથે સુસંગત પ્રયત્ન તરીકે ઘડ્યો છે.

'આરપીડી અધિનિયમ' 19મી એપ્રિલ, 2017થી દેશમાં લાગુ થયો છે, અને આરપીડી નિયમ, 2017 નામના કેન્દ્ર સરકારના નિયમોને આ અધિનિયમની કલમ 100 હેઠળ નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવ્યા છે, જે 15મી જૂન, 2017થી લાગુ થઈ ચૂક્યા છે. આ નિયમો અધિનિયમની જોગવાઈઓને સંચાલિત કરવા સંદર્ભે છે. આ માટે દરેક રાજ્ય સરકારે તેમના સ્વયંના નિયમો પણ ઘડવાના રહેશે અને નિર્દિષ્ટ કરવાના રહેશે.

ઉત્સાહજનક પાસાંઓ

કહેવાની જરૂર નથી કે આરપીડી અધિનિયમ એક પ્રગતિશીલ, દૂરદેશી અને મહત્વાકાંક્ષી કાયદો છે, જે તમામ વિકલાંગ લોકો માટે એક મજબૂત અધિકાર વ્યવસ્થાને સંસ્થાગત રૂપમાં સ્થાપિત કરે છે. આ અધિનિયમના ઉત્સાહપ્રેરક પાસાંઓનાં ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે છે, જે એક મજબૂત અધિકાર પર પ્રકાશ પાડે છે અને અગાઉના પીડબલ્યુડી અધિનિયમ, 1995 સાથે તુલનાત્મક ચિત્ર પણ ખડું કરે છે:

1. પીડબલ્યુડી અધિનિયમથી ઊલટું, આરપીડી અધિનિયમ સ્પષ્ટરૂપે વિકલાંગ વ્યક્તિઓના આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક અધિકારોની આકારણી કરવા ઉપરાંત તેમના નાગરિક અને રાજનૈતિક અધિકારોની પરિકલ્પના કરે છે. ઉદાહરણરૂપે તે સમાનતા અને સમાનતા, કૂરતા અને અમાનવીય વર્તન સામે સુરક્ષા, મતદાન વગેરે સુધી પહોંચ સંદર્ભે છે.
2. આ નવો કાયદો વિકલાંગતા માટે એક સામાજિક અને માનવ અધિકાર આધારિત દ્રષ્ટિકોણ અપનાવે છે અને સ્વીકારે છે કે અન્ય લોકોની માફક જ વિકલાંગ વ્યક્તિ પણ માનવ અધિકારો અને મૌલિક સ્વતંત્રતા માટે સક્ષમ છે.

3. આરપીડી અધિનિયમ, કાયદા સમક્ષ વિકલાંગ વ્યક્તિઓને સ્પષ્ટરૂપે કોઈ અન્ય વ્યક્તિ માફક જ માને છે અને તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે સરકારને આદેશ આપે છે, જેથી તે વિકલાંગ વ્યક્તિ અન્ય લોકોની માફક જ પોતાની કાનૂની ક્ષમતાનો ઉપયોગ કરી શકે.
4. આ અધિનિયમ વિકલાંગતાની સાથે-સાથે લિંગ અને ઉંમરની આંતરિક ચિંતાઓ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે આ મામલે બેવડો દ્રષ્ટિકોણ અપનાવે છે, જેના ફળ સ્વરૂપે વિકલાંગ મહિલાઓ અને બાળકો માટે સમર્પિત અને વિશિષ્ટ જોગવાઈ ઘડવા ઉપરાંત તે અન્ય યોગ્ય સ્થાનોએ પણ તેનો ઉલ્લેખ કરે છે.
5. આરપીડી અધિનિયમ વિકલાંગ વ્યક્તિઓના વર્ગીકરણનો વિસ્તાર કરે છે, જેથી જૂના પીડબલ્યુડી અધિનિયમમાં 7ની તુલનામાં 21 પરિસ્થિતિઓને આવરી શકાય. આ ઉપરાંત, નવા કાયદામાં વિકલાંગ વ્યક્તિઓના સૂક્ષ્મ વર્ગીકરણની પણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે.
6. આરપીડી અધિનિયમ લાગુ થયા બાદ પાત્રતા, ઉદાહરણરૂપે સરકારી રોજગારમાં, ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં પ્રવેશ, ગરીબી નાબૂદીની યોજનાઓ વગેરેમાં આરક્ષણના ક્વોટાનું ક્ષેત્ર વધાર્યું અને વિસ્તાર્યું છે, જેથી પીડબલ્યુડી અધિનિયમની તુલનામાં બૌદ્ધિક વિકલાંગ લોકો સહિત વિકલાંગ લોકોની વધુ શ્રેણીઓને સામેલ કરી શકાય.
7. પીડબલ્યુડી અધિનિયમની તુલનામાં વર્તમાન આરપીડી કાનૂન કાર્યો અને રચનાના મામલે નિયમનકારી, દેખરેખ અને ફરિયાદ નિવારણ તંત્રને મજબૂત કરે છે. તેમાં અધિનિયમ હેઠળ વિકલાંગ વ્યક્તિઓના કેસોના ફાસ્ટ ટ્રેકિંગ માટે જિલ્લા સ્તરે વિશેષ અદાલતની નિયુક્તિ માટેની પણ જોગવાઈ છે.
8. આરપીડી અધિનિયમ આ નવા કાયદા હેઠળ રચવામાં આવનારાં વિવિધ એકમોમાં વિકલાંગ મહિલાઓના પ્રતિનિધિત્વ સહિત વિકલાંગોના પ્રતિનિધિત્વની પણ જોગવાઈ છે. આ પ્રમાણે અનુભવાત્મક નિપુણતાના મહત્વ અને અનિવાર્યતાને પણ માન્યતા મળી છે.
9. આ અધિનિયમમાં તેના કેટલીક મૂળભૂત જોગવાઈઓની પૂર્તતા માટે સમય-મર્યાદા આપવામાં આવી છે, જેમાં પહોંચ માટેના

માપદંડોની પૂર્તતા અંગેની જોગવાઈનો પણ સમાવેશ થાય છે. પહોંચના પાસાંમાં સરકારી પ્રતિષ્ઠાનોની સાથે સાથે અધિનિયમમાં વ્યાખ્યાયિત ખાનગી પ્રતિષ્ઠાનોનો પણ સમાવેશ થાય છે. પહોંચ સંબંધિત જોગવાઈઓમાં સામાન્ય જનતા માટે પ્રાપ્ય મૂળભૂત માળખાં, પરિવહન, માહિતી અને પ્રત્યાયન તકનીકો અને વ્યવસ્થાઓ, વપરાશકર્તા માટેની ચીજવસ્તુઓ, સેવાઓ અને સુવિધાઓની પહોંચનો સમાવેશ થાય છે, પછી ભલે તે સરકાર દ્વારા કે ખાનગી સંસ્થાઓ દ્વારા સંચાલિત હોય.

10. આ અધિનિયમમાં એક સમર્પિત પ્રકરણ, પ્રકરણ 16ને સામેલ કરવામાં આવ્યું છે, જેમાં અન્ય બાબતોની સાથે અધિનિયમની જોગવાઈઓ અથવા તો તે હેઠળ તૈયાર કરવામાં આવેલા નિયમો અને નિયમોના ઉલ્લંઘન, અને અધિનિયમ હેઠળ કોઈ પણ વ્યક્તિને છેતરપિંડી આચરીને લાભ મેળવવા બદલ દંડની જોગવાઈ છે.
11. આ અધિનિયમ વિકલાંગ વ્યક્તિઓને ન્યાય મેળવવા માટે સક્ષમ બનાવે છે.
12. આ નવા કાયદામાં જોખમની સ્થિતિ, કુદરતી આફતો અને માનવસર્જિત આફતોની સ્થિતિમાં વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટેની જોગવાઈઓ પણ ઘડવામાં આવી છે.
13. આ અધિનિયમમાં વિકલાંગ વ્યક્તિઓના લાભ માટે રાષ્ટ્રીય અને રાજ્ય ભંડોળ ઊભું કરવા માટેની પણ જોગવાઈ છે.
14. આરપીડી અધિનિયમમાં એ સ્પષ્ટપણે જણાવવામાં આવ્યું છે કે કોઈ પણ વિકલાંગ વ્યક્તિ સાથે વિકલાંગતાના આધારે ભેદભાવ રાખવામાં આવશે નહીં, સિવાય કે એવું દર્શાવવામાં આવ્યું હોય કે તે અયોગ્ય કાર્ય કે ઉપેક્ષા કાયદેસર લક્ષ્ય હાંસલ કરવા માટે કરવામાં આવેલ છે.
15. આ અધિનિયમમાં એવી પણ જોગવાઈ છે કે અધિનિયમની કલમ 58 હેઠળ જારી કરવામાં આવેલું વિકલાંગતા પ્રમાણપત્ર દેશભરમાં માન્ય ગણાશે. તે એક રાજ્યથી બીજા રાજ્યમાં વિકલાંગ વ્યક્તિઓને નવું વિકલાંગતા પ્રમાણપત્ર મેળવવાની પળોજણમાંથી મુક્ત કરશે.
16. ખાનગી સંસ્થાઓ, ખાસ કરીને એવી સંસ્થાઓ કે જેમના કર્મચારીઓની સંખ્યા 20 કે તેથી વધુ હોય, તેમણે સમાન તક માટેની નીતિ ઘડવાની રહેશે. જોકે, ખાનગી ક્ષેત્રમાં નોકરીઓમાં અનામત માટે કોઈ જોગવાઈ નથી.

ચિંતાજનક પાસાં

કોઈ પણ કાયદો ભાગ્યે જ પરિપૂર્ણ હોઈ શકે, અને આરપીડી અધિનિયમ પણ તેમાંથી બાકાત નથી. અધિનિયમનાં કેટલાંક ચિંતાજનક પાસાં નીચે મુજબ છે:

1. કલમ 3ની પેટા કલમ 3 જે વિકલાંગતાના આધાર પર ભેદભાવ

વિરૂદ્ધ સુરક્ષા પૂરી પાડે છે, તેમાં એક ચિંતાપ્રેરક જોગવાઈ સામેલ છે. આ જોગવાઈમાં જણાવવાયું છે કે કોઈ પણ વિકલાંગ વ્યક્તિ સાથે વિકલાંગતાના આધારે ભેદભાવ રાખવામાં આવશે નહીં, સિવાય કે એવું દર્શાવવામાં આવે કે તે અયોગ્ય કાર્ય કે ઉપેક્ષા કાયદેસર ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા માટે કરવામાં આવ્યું છે. હવે ‘કાયદેસર ધ્યેય’ની અભિવ્યક્તિને આ અધિનિયમમાં ક્યાંય પણ સ્પષ્ટીકૃત કરવામાં આવી નથી, જેના પરિણામે તેને અમલદારશાહીને આધીન અર્થઘટન પર છોડી દેવાઈ છે. આથી, તેનો દુરુપયોગ થઈ શકે છે. કેન્દ્ર સરકારના આરપીડી નિયમોમાં આપવામાં આવેલી આ જોગવાઈના દુરુપયોગ સાથે સંકળાયેલા સુરક્ષાના ઉપાયો અપૂરતા છે. આમ, અન્યથા પ્રગતિશીલ જણાતા કાયદામાં આ પ્રકારની પ્રતિકૂળ જોગવાઈ રાખવાની ક્યાં જરૂર હતી, ખાસ કરીને જ્યારે સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયે યોગ્ય વર્ગીકરણની મંજૂરી આપી છે અને કહ્યું છે કે યોગ્ય વર્ગીકરણથી ભેદભાવ સર્જતો નથી.

2. એ સબળ તર્ક છે કે આ કાયદો ફક્ત વિકૃતિ ધરાવનારી વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે હોવો જોઈએ, બિમારી આધારિત વિકલાંગો માટે નહીં. હકીકત એ છે કે ઘણી બિમારી આધારિત પરિસ્થિતિઓને પણ વિકલાંગતા તરીકે માન્યતા આપવામાં આવી છે, જેના કારણે યુએનસીઆરપીડીની સાથે-સાથે આ અધિનિયમ-બંનેના ઉદ્દેશ્યો નબળા પડે તેવી શક્યતા છે. અહીં એવું સૂચન નથી કરવામાં આવી રહ્યું કે બિમારી આધારિત પરિસ્થિતિઓ પર ધ્યાન આપવાની જરૂર નથી. તેથી ઊલટું, અમારો અભિપ્રાય ફક્ત એવો છે કે બિમારી સંબંધિત પરિસ્થિતિઓ માટે અલગ કાર્યક્રમ કે યોજનાઓ શરૂ કરી શકાય છે.
3. કેટલાક અધિકારોની અધિક્યરી અભિવ્યક્તિ ચિંતાનો વિષય છે. ઉદાહરણરૂપે, અધિનિયમમાં મતદાન સુધીની પહોંચ વિશે વાત કરવામાં આવી છે, પરંતુ તેમાં કોઈ વિકલાંગ વ્યક્તિના ચૂંટણી લડવાના અધિકાર અને ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિ તરીકે હોદ્દો ગ્રહણ કરવા અંગે મૌન સેવાયું છે. અલબત્ત, મતદાનના અધિકારમાં હોદ્દો ગ્રહણ કરવાનો અધિકાર અભિપ્રેત થાય છે, તો અધિનિયમમાં ચૂંટણી લડવા અને ચૂંટાયેલો હોદ્દો ધારણ કરવાના અધિકારની સ્પષ્ટ અભિવ્યક્તિ શા માટે નથી કરવામાં આવી?
4. અધિનિયમની કલમ 14માં કાલ્પનિક સંરક્ષણના સંદર્ભમાં જોગવાઈ પર ટિપ્પણીઓને આમંત્રિત કરવામાં આવી છે. લેખકની વિચારવાની પદ્ધતિ અનુસાર, આ જોગવાઈ માથું ભમાવી દે તેવી અસ્પષ્ટતાઓથી ભરેલી છે. અને તેથી, ઘણી જ ગૂંચવણો પેદા થવાની શક્યતા છે.

ઉપરોક્ત કલમ 14નાં ઘણાં જ અર્થઘટનો કરવામાં આવી રહ્યાં છે. પરંતુ, આ મુદ્દો એટલો જટિલ અને સૂક્ષ્મ છે કે તેના વિશે એક

અલગ લેખ લખવો પડે. લેખકના વિચાર સંક્ષિપ્તમાં નીચે પ્રમાણે છે:

અહીં કલમ 14ની પેટા કલમ 2 અને પેટા-કલમ 1ની જોગવાઈઓ વચ્ચે સ્પષ્ટ વિરોધાભાસ જોઈ શકાય છે. જ્યારે ઉપરોક્ત કલમની પેટા-કલમ 2 અનુસાર આરપીડી અધિનિયમ લાગુ થયાના દિવસ અને તારીખથી આ સમયે લાગુ કોઈ પણ કાયદા હેઠળ નિયુક્ત તમામ પાલકોને દ્વિસીમિત પાલકક જાહેર કરવામાં આવ્યા છે, તેની સાથે જ પેટા-કલમ 1 - જે પૂર્ણ સહાયતાની જરૂરિયાતની વાત હોય પૂર્ણ કે પૂર્ણ સંરક્ષણ જાળવી રાખવાનું જણાવે છે. શું પૂરી સહાયતા પૂર્ણ સંરક્ષણને સમાન નથી? નોંધનીય છે કે, પેટા-કલમ 2 સ્પષ્ટરૂપે પૂર્ણ સંરક્ષણને સમાપ્ત કરતી નથી. કલમ-14ની પેટા-કલમ 1માં સામેલ સ્પષ્ટીકરણ સંયુક્ત નિર્ણય લેવા અંગે છે, તેની સાથે-સાથે ત્યાં જ પાલકને વિકલાંગ વ્યક્તિ સાથે ચર્ચા કરીને તેની તરફથી નિર્ણય લેવાની જોગવાઈ પણ દર્શાવે છે, તેમ છતાં, નિર્ણય સંરક્ષકનો જ હોય છે. આથી, નિર્ણય લેવામાં સંયુક્તપણાના પરિભળનો આધાર ક્યાં છે. આ સમજવા માટે વધુ પડતી સામાન્ય સમજ હોવી જરૂરી નથી કે જ્યારે હું અન્ય કોઈ વતી કોઈ નિર્ણય લઉં છું, તો તે નિર્ણય મારા કારણે છે. અલબત્ત, એ અલગ વિષય છે કે વિકલાંગ વ્યક્તિને મારા પર પૂરો વિશ્વાસ છે. લેખકનું માનવું છે કે અધિનિયમમાં નિર્ધારિત 'સીમિત સંરક્ષણ'ની સરખામણીએ 'જરૂરિયાત આધારિત સંરક્ષણ' વધુ સારી અભિવ્યક્તિ પુરવાર થઈ હોત. લેખકનો મુદ્દો સાબિત થઈ ગયો છે, કારણ કે સંરક્ષણને કલમ 14ની પેટા-કલમ 1 હેઠળ સમર્થ સ્વરૂપે પણ માન્યતા આપવામાં આવી છે. એ યાદ રાખવાનું છે કે લેખક સતત એવું માને છે કે સમર્થિત નિર્ણય લેવા અને અને પ્રતિસ્થાપિત નિર્ણય લેવા વચ્ચેનો તફાવત ખોટો છે. નિર્ણય લેવામાં પ્રતિસ્થાપિત સમર્થન અને બિન-પ્રતિસ્થાપિત સમર્થન વચ્ચે તફાવત હોવો જોઈએ. અમારું માનવું છે કે કલમ 14ને હજી વધુ સુયોગ્ય રીતે તૈયાર કરવી જોઈતી હતી. વિધાયિકાનો ઉદ્દેશ્ય સાચો હતો કે તે વિકલાંગ વ્યક્તિઓનાં સર્વોત્તમ હિતોનું રક્ષણ કરવા માંગે છે, જે અન્યથા તેમણે વેઠવાં પડ્યાં હોત - આથી કેટલાંક ક્ષેત્રો અપરિભાષિત છે.

એ પણ યોગ્ય રહેશે કે આપણે આ તથ્યો પરથી ધ્યાન ન હટાવીએ કે આ અધિનિયમની શરૂઆતની તારીખથી સંબંધિત રાજ્ય સરકાર દ્વારા સક્ષમ સત્તાતંત્ર સ્વરૂપે નિર્દિષ્ટ કરવા સુધી નેશનલ ટ્રસ્ટ દ્વારા રચવામાં આવેલી સ્થાનિક સ્તરની સમિતિઓને સંરક્ષક તરીકે નિયુક્ત કરવા માટે સક્ષમ સત્તાતંત્ર બન્યા રહેવાનું રોકી દેવાયું છે. ત્યાં સુધી, ફક્ત જિલ્લા અદાલત જ સંરક્ષકોને નિયુક્ત કરી શકે છે. રસપ્રદ બાબત એ છે કે નેશનલ ટ્રસ્ટ એક્ટની કોઈ પણ જોગવાઈ રદ કરવામાં આવી નથી. આથી, આ મુદ્દો વધુ જટિલ છે.

5. મુખ્ય કમિશનર અને રાજ્ય કમિશનરોનાં કાર્યોમાં વૃદ્ધિ થઈ છે, પરંતુ તેમના અધિકારોમાં કોઈ ગુણાત્મક વૃદ્ધિ થઈ નથી. એ અલગ વિષય છે કે તેમનું સંખ્યાબળ વધી ગયું છે, કારણ કે મુખ્ય કમિશનર પાસે અન્ય બે કમિશનર હશે અને અગિયાર સભ્યોની એક સમિતિ તેમની મદદ કરશે અને રાજ્ય કમિશનરનો પાસે તેમની સહાયતા માટે પાંચ સભ્યો ધરાવતી સમિતિ હશે.
6. વિકલાંગ વ્યક્તિઓને યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ આપવા માટે મુખ્ય કમિશનર સહિત ઓછામાં ઓછા બે કમિશનરો આ અધિનિયમ હેઠળ વિકલાંગ વ્યક્તિઓ પાસે હોવા જોઈતા હતા, પરંતુ એવું થયું નથી.
7. મુખ્ય કમિશનર અને રાજ્ય કમિશનરની યોગ્યતાને લગભગ મૂળ અધિનિયમ પ્રમાણે યથાવત રાખવાને બદલે, અન્ય મુદ્દાઓની સાથે-સાથે વિકલાંગતા કાયદાઓ અને વિકલાંગતાના અધિકારોના યોગ્ય જ્ઞાન પ્રમાણે રાખવા જોઈતા હતા. અમુક અંશે નિયમોમાં આ પાસાંનું ધ્યાન ચોક્કસ રાખવામાં આવ્યું છે, પણ મારા મતે, તે જરૂરી યોગ્યતા નહીં, બલકે ઈચ્છિત યોગ્યતાનો ભાગ છે. આ ઊણપ અક્ષમ લોકોની રાજકીય નિયુક્તિ માટે અવકાશ છોડે છે.

બૌદ્ધિક/વિકાસાત્મક વિકલાંગ વ્યક્તિઓના પરિપ્રેક્ષ્યમાં અધિનિયમ

ટૂંકમાં, બૌદ્ધિક/વિકાસાત્મક વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓ માટે ઉપાર્જિત વિશિષ્ટ લાભોમાં સરકારી નોકરીઓમાં અનામત વગેરે સહિતનાં ચોક્કસ લાભોનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત, બૌદ્ધિક/વિકાસાત્મક વિકલાંગ વ્યક્તિઓ સહિતની તમામ વિકલાંગ વ્યક્તિઓની કાનૂની ક્ષમતા વગેરેને સ્પષ્ટપણે અન્ય લોકો સાથે સમાનસ્વરૂપે માન્યતા આપવામાં આવી છે. વધુ સહાયની જરૂરિયાત ધરાવતી વિકલાંગ વ્યક્તિઓ સંબંધિત જોગવાઈઓથી પણ બૌદ્ધિક કે વિકાસાત્મક વિકલાંગ વ્યક્તિઓને લાભ થશે.

ઉપસંહાર

અધિનિયમની જોગવાઈઓ આડંબરયુક્ત કે સારવિહીન ન રહે તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે સરકાર, નાગરિક સમાજ સંગઠનો અને વિકલાંગ વ્યક્તિઓ સાથે મળીને કામ કરે તે જરૂરી છે, જેથી અધિનિયમના હેતુને વાસ્તવિકતામાં રૂપાંતરિત કરી શકાય. આગળના પડકારો ઘણા કઠિન છે અને રસ્તો ખરબચડો છે, પરંતુ ધીરજ અને દ્રઢ સંકલ્પબળ સાથે આપણે આ લક્ષ્યાંકો પૂરાં કરવાં જોઈએ. સરકાર પ્રત્યે નાગરિક સમાજ સંગઠનો અને વિકલાંગ વ્યક્તિઓનો દ્રષ્ટિકોણ આ સૂત્ર દ્વારા નિર્દેશિત થવો જોઈએ - જ્યાં સહયોગ આપી શકાય છે, ત્યાં સહયોગ આપો, જ્યાં વિરોધ કરવાનો છે, ત્યાં વિરોધ કરો. ■

સુપ્રીમ કોર્ટ દ્વારા વિકલાંગ બાળકો માટે અલગ શાળાનું સૂચન

સમાનતા અંગેના કાયદાઓનો ભંગ: સમાવેશક શિક્ષણ આડે અવરોધ

આ લેખ **કુંગના આચાર્ય** દ્વારા લખવામાં આવ્યો છે અને તા. 29-10-2017ના રોજ www.firstpost.com પર પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો હતો. સ્ત્રોત: <http://www.firstpost.com/india/supreme-court-suggests-separate-schools-for-children-with-disabilities-observation-violates-laws-on-equality-hampers-inclusive-education-4182655.html/> amp

શું વિશેષ જરૂરિયાત ધરાવનારા તમામ વિદ્યાર્થીઓને ખાસ શાળાઓમાં પ્રવેશ કરાવવો જોઈએ? શું તેમને અન્ય બાળકો માટેની સામાન્ય શાળાઓમાં શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર નથી? વિકલાંગ બાળકોના શિક્ષણ અંગે સર્વોચ્ચ અદાલતે તાજેતરમાં કરેલી ટિપ્પણીને પગલે બાળ અધિકાર કાર્યકર્તાઓ અને શિક્ષણવિદોમાં આ પ્રશ્નો ઉઠ્યા છે. સર્વોચ્ચ અદાલતે ટિપ્પણી કરતાં જણાવ્યું, ‘પ્રથમ દ્રષ્ટિએ અમારો એવો અભિપ્રાય છે કે વિશેષ જરૂરિયાત ધરાવનારાં બાળકોને વિશેષ શિક્ષકોએ શિક્ષણ આપવું જોઈએ અને સાથે-સાથે આવાં બાળકો માટે ખાસ શાળાઓ હોવી જોઈએ.’

અદાલતે જણાવ્યું, વિકલાંગ કે કોઈ પણ પ્રકારની વિકલાંગતા ધરાવનારાં કે માનસિક બિમારીનો ભોગ બનેલાં બાળકોને શિક્ષણ આપવા માટે મુખ્ય પ્રવાહની શાળાઓમાં દાખલ કરવામાં આવે તેવી કલ્પના કરવી પણ અશક્ય છે. ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા કરવામાં આવેલી આ ટિપ્પણી ઘણી ટીકાઓનો સામનો કરી રહી છે, કારણ કે કાર્યકર્તાઓ અને શિક્ષણવિદો આ ટિપ્પણીને અસરકારક અને સમાવેશક શિક્ષણ પૂરું પાડવાના સિદ્ધાન્તોથી વિપરિત ગણવાની સાથે-સાથે વિશેષ બાળકોને શિક્ષિત કરવા માટેના પ્રવર્તમાન કાયદાથી પણ વિરુદ્ધ ગણે છે. અત્રે ઉલ્લેખનીય છે કે ઉત્તર પ્રદેશની સરકારી શાળાઓમાં ખાસ શિક્ષકોની નિમણૂક સાથે સંબંધિત કેસની સુનાવણી દરમિયાન સર્વોચ્ચ અદાલતે આ ટિપ્પણી કરી હતી.

‘ઇન્ડિયા ટુડે’ના જણાવ્યા અનુસાર, ‘વકીલ પ્રશાંત શુક્લા મારફત વિશેષ જરૂરિયાત ધરાવનારાં બાળકોને શિક્ષણ આપવા માટે ઉત્તર

પ્રદેશમાં પૂરતા શિક્ષકોનો અભાવનો દાવો કરતી પીઆઇએલ દાખલ કરવામાં આવી હતી. આ પીઆઇએલની સુનાવણી બાદ સુપ્રીમ કોર્ટે રાજ્ય સરકારને જણાવ્યું છે કે તેમના માટે અલગ શાળાઓની સ્થાપના શા માટે ન કરી શકાય?’ સુપ્રીમ કોર્ટના વકીલ અને બાળ અધિકાર કાર્યકર્તા અશોક અગ્રવાલે જણાવ્યું હતું કે, ‘મારું માનવું છે કે આ એવા દુર્લભ કેસો પૈકીનો એક કેસ છે, જેમાં સુપ્રીમ કોર્ટ કાનૂનને ખોટી દિશાએ લઈ ગઈ છે.’

તેમણે જણાવ્યું કે ભારતનો કોઈ પણ કાયદો બાળકોની ક્ષમતાઓ અને વિકલાંગતાઓના આધારે તેમની સાથે ભેદભાવ રાખતો નથી. ઊલટું, સમાવેશક શિક્ષણ અને સમાન તકોની પુષ્ટિ કરે છે. તેમના મતાનુસાર, ‘વિકલાંગ વ્યક્તિ અધિકાર અધિનિયમ હાલના શૈક્ષણિક માળખાંને એ રીતે સંવર્ધિત થવા દે છે, જેથી તમામ લોકોને સમાવેશક શિક્ષણ મળી શકે, પછી ભલે તેમની ક્ષમતાઓમાં તફાવત હોય.’ તેમણે કહ્યું કે આ અધિનિયમ હેઠળ શાળાઓ અને સરકારોએ ખાસ જરૂરિયાત ધરાવનારાં વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણની સુવિધા માટે શિક્ષકોને તાલીમબદ્ધ કરવા અનિવાર્ય છે. અધિનિયમના પ્રકરણ-3ની કલમ 16માં સ્પષ્ટપણે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે, ‘યોગ્ય સરકાર અને સ્થાનિક સત્તાતંત્ર તેમનું નાણાકીય ભંડોળ મેળવતી કે તેમના દ્વારા માન્યતાપ્રાપ્ત તમામ શૈક્ષણિક સંસ્થાનો વિકલાંગ બાળકોને સમાવેશક શિક્ષણ પૂરું પાડે, તે માટે પ્રયત્નો હાથ ધરશે.’

અગ્રવાલે જણાવ્યું હતું કે, અન્ય વિદ્યાર્થીઓની સાથે વિકલાંગ બાળકોને શિક્ષણ આપવાની પ્રવૃત્તિને બંને વિદ્યાર્થીજૂથો માટે લાભદાયી બનાવી શકાય છે. આ લાભોને સ્પષ્ટીકૃત કરતાં, શિક્ષણ યોજના અને વહીવટ રાષ્ટ્રીય વિશ્વવિદ્યાલયનાં પ્રોફેસર સુદેશ મુખોપાધ્યાયે જણાવ્યું હતું કે, ‘એક અભ્યાસના આધારે એ સાબિત થયું છે કે જ્યારે વિશેષ જરૂરિયાતો ધરાવનારાં વિદ્યાર્થીઓ બીજાં બાળકો સાથે એક જ વાતાવરણમાં અભ્યાસ કરે છે, ત્યારે વિદ્યાર્થીઓના અન્ય જૂથને પણ ફાયદો થાય છે, કારણ કે બહુવિધ સંવેદના આધારિત શિક્ષણ પદ્ધતિઓ શિક્ષણની ગુણવત્તા વધારે છે. જોકે, તેઓ પૂરક દ્રષ્ટિકોણ રજૂ કરે છે કે વિશેષ જરૂરિયાત ધરાવનારાં બાળકોને બીજા વર્ગનાં

બાળકો સાથે ફક્ત બેસવા દેવાથી કોઈ પણ વિદ્યાર્થી જૂથની મદદ નથી થઈ શકતી. આવા કિસ્સાઓમાં, વિશેષ જરૂરિયાતો ધરાવનારાં બાળકો શીખવામાં પાછળ રહી જાય છે.

અગ્રવાલ પણ માને છે કે ખાસ જરૂરિયાત ધરાવનારાં બાળકોને ભણાવવાના મામલે ઘણી શાળાઓમાં વાતાવરણ કેવું હોવું જોઈએ અને વાસ્તવિકતા શું છે - તે વચ્ચે મોટું અંતર પ્રવર્તે છે. તેમણે જણાવ્યું, ‘મેં વિશેષ જરૂરિયાતો ધરાવતાં કેટલાંક વિદ્યાર્થીઓની મુલાકાત લીધી છે. તેમણે સ્વયં એ વિચારનું સમર્થન કર્યું છે કે તેમને વિશેષ શાળાઓમાં ભણાવવાં જોઈએ, કારણ કે વર્ગનાં અન્ય બાળકો તેમની મજાક ઉડાવે છે.’ નિષ્ણાતોએ એવી પણ ફરિયાદ કરી છે કે ઘણી શાળાઓ વિશેષ જરૂરિયાતો ધરાવતાં વિદ્યાર્થીઓ માટે પૂરતું વાતાવરણ ઊભું કરવાનો પ્રયત્ન પણ કરતી નથી. વિકલાંગ વ્યક્તિ અધિકાર કાર્યકર્તા રાધિકા અલકાઝી પ્રશ્ન કરે છે, ‘કોઈ શાળા વ્હીલચેર શા માટે નથી રાખતી? શા માટે કોઈ શાળામાં તમામ વિદ્યાર્થીઓ માટે શૌચાલય સુલભ ન થઈ શકે?’

2016માં ભારત સરકાર દ્વારા ભારતમાં વિકલાંગ લોકો પર હાથ ધરવામાં આવેલા અભ્યાસ અનુસાર, 5થી 19 વર્ષની વયજૂથનાં વિકલાંગ બાળકોમાંથી 27 ટકા બાળકો કદી શાળાએ ગયાં નથી, 61 ટકા બાળકો શાળાએ જતાં હતાં અને 12 ટકા બાળકો અગાઉ શાળામાં ગયાં હતાં. 2015માં પ્રકાશિત સંયુક્ત રાષ્ટ્ર અહેવાલમાં

જણાવવામાં આવ્યું છે કે 9.9 લાખ વિકલાંગ બાળકો શાળાની બહાર હતાં.

અગ્રવાલે જણાવ્યું કે, ‘પરંતુ, તમામ પ્રકારનાં વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ મેળવે તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે તેમને શારીરિક, નૈતિક, બૌદ્ધિક અને ભાવનાત્મક સહયોગ પૂરો પાડવાની અને જાળવી રાખવાની જવાબદારી શાળાની છે. વિકલાંગ વ્યક્તિ અધિકાર અધિનિયમમાં એવી જોગવાઈ છે કે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓએ વાતાવરણમાં વ્યક્તિગત કે અન્ય જરૂરી સહયોગ પૂરો પાડવો જોઈએ, જેથી પૂર્ણ સમાવેશને અનુરૂપ શૈક્ષણિક અને સામાજિક વિકાસને હાંસલ કરી શકાય.

નિષ્ણાતોના મતે, વિશેષ બાળકો માટે અલગ શાળાઓ બનાવવાનો અર્થ છે તેમને એ લાભોથી વંચિત કરવા જે શિક્ષણના અધિકાર અધિનિયમ હેઠળ મેળવવાના તેઓ હકદાર છે. અગ્રવાલ પ્રશ્ન કરે છે કે, ‘શિક્ષણના અધિકાર અધિનિયમ હેઠળ ખાનગી શાળાઓમાંથી 25 ટકા બેઠકો ગરીબ અને વંચિત સમુદાયો માટે અનામત રાખવી જોઈએ. જો વિશેષ જરૂરિયાતો ધરાવનારાં તમામ બાળકોએ ખાસ શાળામાં અભ્યાસ કરવો હોય, તો તેઓ તેનો લાભ કેવી રીતે ઊઠાવી શકશે?’

અલકાઝીએ વધુમાં જણાવ્યું કે, ‘જ્યારે દેશ પૂર્ણ સમાવેશ તરફ આગળ વધી રહ્યો છે, ત્યારે વિશેષ બાળકોના શિક્ષણ માટે આપણાં આ વિચારો છે, તો આપણે આ સંઘર્ષ ગુમાવી દઈશું.’ ■

સંદર્ભ સાહિત્ય

ગુજરાત માહિતી આયોગ કોમ્પેન્ડિયમ

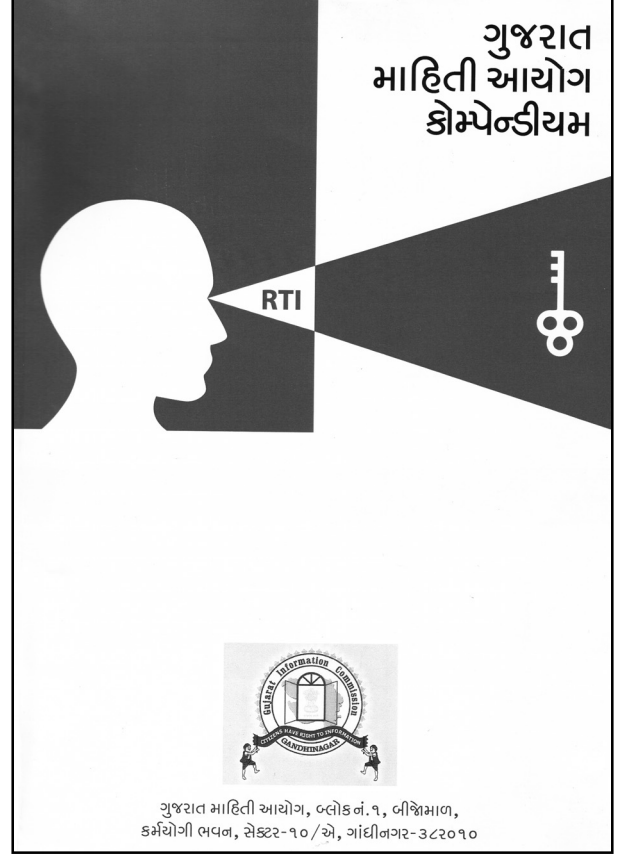
લોકશાહી શાસનમાં સરકારી તંત્રની કામગીરીથી નાગરિકો માહિતગાર થાય અને જાહેર સત્તામંડળોના વહીવટમાં પારદર્શિતા જળવાય તે હેતુસર ભારત સરકાર દ્વારા માહિતી અધિકાર અધિનિયમ 2005 અમલમાં મુકેલ છે. આ અધિનિયમ અન્વયે કલમ-27 પ્રમાણે ગુજરાત સરકાર દ્વારા ગુજરાત માહિતી અધિકાર નિયમો 2010 અમલમાં છે.

આ કાયદો અને નિયમોના સુચારુ અમલ માટે રાજ્ય અને કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા સમયાંતરે જરૂરી ઠરાવો, જાહેરનામા અને પરિપત્રો બહાર પાડવામાં આવ્યા છે, જે નાગરિકો અને સત્તામંડળોને આ કાયદાના અમલ માટે મદદરૂપ થાય છે.

આ કાયદાના અમલ હેતુ ગુજરાત રાજ્યમાં ગુજરાત માહિતી આયોગની રચના કરવામાં આવી છે. આ આયોગ દ્વારા કાયદો, નિયમો, ઠરાવો અને પરિપત્રોને સાંકળી લેતું એક 'કોમ્પેન્ડિયમ' (માહિતી સંપુટ) બહાર પાડવામાં આવ્યું છે. જે મુળ અંગ્રેજી ભાષા સાથે ગુજરાતીમાં પણ ભાષાંતરીત કરવામાં આવ્યું છે. જેથી રાજ્યનાં નાગરિકોને સાનુકુળ રહે.

આ સંપુટમાં મુળ અધિનિયમ, નિયમો રાજ્ય સરકાર કે કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા બહાર પાડવામાં આપેલ ઠરાવો, જાહેરનામા, પરિપત્રો, ઉપરાંત ગુજરાત રાજ્યનું માહિતી આયોગનું વહીવટી માળખું, આયોગની કામગીરીની વિગતો, આયોગ દ્વારા સરકારને કરવામાં આવેલી ભલામણો અને સૂચનો અને ગુજરાત માહિતી આયોગને વર્ષવાર મળે અપીલ/ફરિયાદો તેમજ નિકાલની આંકડાકીય વિગતો દર્શાવવામાં આવી છે.

સામાન્ય રીતે કોઈપણ અધિનિયમ અને તેના નિયમો સરળતાથી વાચકો માટે પ્રાપ્ય હોય છે પરંતુ ઠરાવો, પરિપત્રો અને જાહેરનામાઓની સંકલીત સંપુટ એકજ પુસ્તકમાં હોવાથી નાગરિકો, અધિકારીઓ, સત્તામંડળો અને આ અધિનિયમ અંતર્ગત કાર્યરત વિવિધ હિતધારકોને આ પુસ્તક માહિતીસભર અને કાર્યની સરળતા માટે ઉપયોગી છે.

આ કોમ્પેન્ડિયમ શ્રી વી.એસ.ગઢવી, મુખ્ય માહિતી કમિશનર, ગુજરાત માહિતી આયોગના નેતૃત્વ હેઠળ તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે.

આ કોમ્પેન્ડિયમને શ્રી ઓ.પી.માથુર, રાજ્યપાલશ્રી, ગુજરાત રાજ્ય, રાજ્ય આયોગના પ્રથમ મુખ્ય માહિતી કમિશનરશ્રી ડો. પી. કે. દાસ, પૂર્વ મુખ્ય માહિતી કમિશનર શ્રી બલવંત સિંઘ, ડી. રાજગોપાલન, આઈએએસ, નિવૃત્ત વગેરેની શુભેચ્છા સંદેશને પણ પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યા છે.

સર્વ હિતધારકોને આ સંપુટનો ઉપયોગ કરી માહિતી અધિકાર અધિનિયમને અસરકારક બનાવવા માટે સલાહ અને વિનંતી છે. ■

આ 'કોમ્પેન્ડિયમ'ને ગુજરાત માહિતી આયોગની વેબ સાઈટ <http://gic.gujarat.gov.in> પર મુકવામાં આવ્યું છે.

ગુજરાતમાં યોજનાઓનો લાભ મેળવવા માટે આવક મર્યાદામાં વધારો

તા. 21.10.2017ના સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા વિભાગના ઠરાવ ક્રમાંક સશપ/102014/438/અ.1 મુજબ વિકસતી જાતિ વિભાગ, સમાજ સુરક્ષા વિભાગ અને અનુસૂચિત જાતિ કલ્યાણ વિભાગ હસ્તકની રાજ્ય સરકારની વિવિધ કલ્યાણકારી યોજનાઓનો લાભ લેવા માટે પાત્રતા હાલમાં ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં વાર્ષિક આવક મર્યાદા રૂ. 47,000/- કે તે કરતાં ઓછી હતી તેમાં વધારો કરીને આ ધોરણ વાર્ષિક રૂ. 1,20,000/- કે તેથી ઓછી અને શહેરી વિસ્તારમાં હાલની વાર્ષિક આવક મર્યાદા રૂ. 68,000/- છે તેમાં વધારો કરીને આ ધોરણ વાર્ષિક રૂ. 1,50,000/-ની આવક મર્યાદા કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

ગુજરાતમાં યોજનાઓનો લાભ મેળવવા માટે બીપીએલ સ્કોર (ગુણાંક) 0-20 કરવામાં આવ્યો. અંદાજે બેગણાં લાભાર્થીઓ લાભ મેળવી શકશે.

ઈન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય વૃદ્ધ પેન્શન (આઈજીએનઓએ પીએસ) વયવંદના યોજના,
રાષ્ટ્રીય કુટુંબ સહાય (એનએફબીએસ) (સંકટ મોચન) યોજના અને
ઈન્દિરા ગાંધી નેશનલ ડિસેબિલીટી પેન્શન યોજના અને સંત સૂરદાસ યોજના

સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા વિભાગના તા. 06.10.2017ના ઠરાવ ક્રમાંક વનપ/102017/586221/છ અને અપગ/102017/584596/છ-1 મુજબ ઈન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય વૃદ્ધ પેન્શન યોજના (વયવંદના), રાષ્ટ્રીય કુટુંબ સહાય (સંકટ મોચન) યોજના અને ઈન્દિરા ગાંધી નેશનલ ડિસેબિલીટી પેન્શન સ્કીમ અને સંત સૂરદાસ યોજના હેઠળ અતિગરીબ અને ગરીબ કુટુંબોના લાભાર્થીઓ યોજનાકીય સહાય મેળવી શકે તે માટે બીપીએલ સ્કોર ગુણાંક 0-16 હતો તેમાં વધારો કરીને બીપીએલ સ્કોર (ગુણાંક) 0-20 કરવામાં આવ્યો છે.

વિકાસ શિક્ષણ સંગઠન

જી-૧, ૨૦૦, આઝાદ સોસાયટી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫. ફોન: ૦૭૯-૨૬૭૪૬૧૪૫, ૨૬૭૩૩૨૯૬

ફેક્સ: ૦૭૯-૨૬૭૪૩૭૫૨. ઈ-મેલ: sie@unnati.org વેબસાઈટ: www.unnati.org

ક્ષેત્રીય કાર્યાલય: ૬૫૦, રાધાકૃષ્ણપુરમ, લહેરિયા રિસોર્ટની નજીક, ચોપાસની-પાલ બાય-પાસ લિંક રોડ, જોધપુર-૩૪૨૦૧૪, રાજસ્થાન.

ફોન: ૦૨૯૧-૩૨૦૪૬૧૮ ઈ-મેલ: jodhpur_unnati@unnati.org

આ બુલેટિનનાં લેખોમાં મંતવ્યો લેખકોના વ્યક્તિગત છે.

દીપા સોનપાલ, ઈ-મેલ: sie@unnati.org, રમેશ પટેલ, ઈ-મેલ: publication@unnati.org

મુદ્રણ: પ્રિન્ટવિઝન, અમદાવાદ.

ફક્ત અંગત વિતરણ માટે

આપ લોકશિક્ષણ કે તાલીમ માટે 'વિચાર'માં પ્રકાશિત સામગ્રીનો સહર્ષ ઉપયોગ કરી શકો છો. ઉપયોગ કરનારને વિનંતી કે આ સ્રોતનો ઉલ્લેખ કરવાનું ના ભૂલે તથા પોતાના ઉપયોગથી અમને માહિતગાર કરે કે જેથી અમે પણ કંઈક શીખી શકીએ.